

OLASZ SÁNDOR

Németh László és a régi magyar
irodalom

Szeged, 1978.

"Megtaláltuk az őseinket:
Mennyi bus homloku magyar,
Kinek azért kellett pusztulni,
Mert ujat, emberit akar"

/Ady Endre: Csaba új népe/

I. Bevezetés

A régi magyarság irodalma sokáig /ugy a századforduló tájáig/ szorgos filológusok zsákmánya volt csupán. Egy-két nagyot /például Zrinyit/ emlegetnek ugyan a XIX. század irói, irodalomtörténészei, az elődökkel azonban többnyire mostohán bánnak. /Jellemző ebből a szempontból Toldy Ferenc fölfogása: irodalmunk Tinódi előtti szakaszát "előtörténetnek" minősíti, a későbbieket - mint Zrinyit vagy Gyöngyösit - a nemzeti irodalom klasszikus-romantikus ideálja mintegy a saját képére formálja. Így lesz Zrinyiből az első romantikus, Gyöngyösiből az első szentimentális magyar költő./ Kazinczy föllépése után - mint Németh László munkái is bizonyítják - a régi magyar verse sem talált folytatókra. Arany János A magyar nemzeti versidomról szóló kiváló tanulmány bevezetőjében találóan érzékelteti a régi magyar irodalom iránti közömbösség /olykor ellenszenv/ okait. Aki nem érzi "a nyelv erejét, a kompozíció hatalmát, a költészet egyszerű fönségét", az csak "a mult ügyetlen törekvéseit" látja. Annak Pázmány nyelve "avatag", Zrinyi pedig "bukdácsol" csupán.¹ Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy a mult század irói általában semmibe vették elődeiket. De igen kevesen bizonyították a régiség iránti vonzalmukat.

Századunk íróival már más a helyzet. Kosztolányi Dezső egy 1904-ben Babitsnak címzett levélben írja: "Megéreztem a mult hatalmát, titokzatos vonzóerejét, mely mint a föld központja, maga felé vonzza a tárgyakat: mint a sir a földi harchoz kiszenvedett testet ... a mult hagyományait nem kell leköpnünk, mert porosak, de térdet kell hajtunk előttük, mert vannak. Hérakleitosz mondja: az ember sorsa az ember jellege; de hol van az ember sorsa? A multban!"^{1a} Kosztolányi aztán később is megtartotta a régiség iránti érdeklődését: Balassiról, Pázmányról, Gyöngyösiről, a kuruc költészetről, Apor Péterről, Mikes Kelemenről ragyogó esszéikben számolt be a Nyugat, a Pesti Hirlap olvasóinak.² A mult plebejus-demokratikus hagyományait kutatva Mórícz Zeigmond Bornemissza Péter Elektráját fedezi föl, átírja és színpadra állítja. De említhetjük József Attilát is, akit Dézsi Lajos, a szegedi egyetem nagy híré "régí magyaros" professzora "önálló kutatásra érdemes"-nek nyilvánít.³ Féja Géza külön könyvet szentel a régi magyar irodalomnak.⁴ Halász Gábor izgalmas esszéi /Magyar középkor, Magyar humanisták/, Vas István írádai Zrínyiről és Rákócziról szintén a meg-megújuló érdeklődés bizonyítékai.

A régi századok irodalmából a legtöbbet Ady Endre szívta magába.⁵ Ady - miként Király István írja - "Felidézte a tradíciótlanság ellenében a parancsoló, nem mellőzhető, kötelező, pompás tradíciót." - Balassi, Gyöngyösi, Zrínyi, Pázmány, Mikes és mások örökségét.⁶ Hazaszeretete, hazafisága izmosodásában is nagy szerepet játszott ez a hagyomány. A Csaba új népe már a megtalált tradíció biztos tudatát,

Szenci Molnár és Apáczai jelentőségének fölismerését érzékelteni. Király István Ady "vágáns életformáját" is a magyar vándorköltők sorába állítja. A "harc és fiatalság", önmagának harcosként, vitézként való bemutatása mint "gyakori önstilizáció" szintén a vitézi élet szépségeit fölragyogtató Balassit idézi. De Balassi "bűnbánó zsoltáira" emlékeztetnek Ady istenes versei is. Külön tanulmány tárgya Ady művészetében a régi magyarság nyelvi ihlető ereje. Király a Bujdosó kuruc rigmusában "a Balassi-versek messzi zenéjét", "a kuruc-dalok zsongító ritmusát" érzi. Közismert a kuruc-hagyomány Ady életművében kimutatható hatása. A korabeli Magyarországot ostromozó Ady-versek is megtalálják régi magyar irodalmi rokonságukat - a protestáns énekeszerzők munkáiban vagy Apáczai "komor vádbeszédében".

Nem csoda, hogy Németh László, aki többször rámutat arra a szellemi rokonságra, mely őt Ady Endréhez köti, figyelmét - különösen a 20-as, 30-as években /Németh Ady-tanulmányai is ekkor születnek egyébként/ - a régi magyar irodalom felé fordítja.

x

Az én katedrám, a Németh László irodalomtörténeti tanulmányait tartalmazó kötet bevezetőjében olvashatjuk: "Az, úgy hiszem, természetes, hogy egy irodalomtörténet, amely ilyen különböző időkben, különböző indításból írt tanulmányokból áll össze, nem akarhat az egységes szemlélet előnyé-

vel, távlatával készült irodalomtörténetekkel, mint a Szerb Antalé, Féja Gézáé volt, versenyre kelni. De ma, amikor régebbi irodalmunk egyre inkább kicsuszik a közösség tudatából, s az ifjúság irodalomszeretete is néhány, modernnek tartott költő ismeretére, emlegetésére zsugorodik, tán nem lesz felesleges az emlékeztetés, hogy ez az irodalom mit jelentett egy korábbi nemzedék írójának, s hite szerint milyen kohézióerőt, hovatartozást szíhatnának belőle ezután is egy lazuló nemzet szétgurulóban levő atomjai." ⁷ Borulátónak, pesszisztának érezhetjük ezeket a sorokat, a szándék nemességében, a probléma egykori és mai aktualitásában azonban nem kételkedhetünk. A Németh-életmű vizsgálatánál lépten-nyomon tapasztalhatjuk: a művek /akár szépirodalomról, akár értekező prózáról van szó/ mindig valamilyen hiány pótlását szolgálják. Az 1920-as évek második felében, amikor az író - gyökerei közül "a legmélyebbre futókat" keresve - a Protestáns Szemle oldalain ragyogó minieszékben ⁸ mutatja be a XVI. század íróit, saját korának irodalmi érdeklődését is próbálja befolyásolni. Miként egy évtizeddel később a Sziget Erdélyben című tanulmány "nemcsak Bethlen Kata felfedezése lesz, de a minta bemutatása, hogy lehet az elborító özönviz ellen szigetet szervezni." ⁹

A nevelői, pedagógusi, a nemzet nevelésére törő írói ambíció mellett még egy nagyon fontos mozzanatot kell hangsúlyoznunk. Az előbbi, a Bethlen Kata-tanulmányt kommentáló idézetből is kiderül, hogy Németh László számára valamely irodalomtörténeti korszak vizsgálata illetve ezen belül egy-egy alkotó munkásságának elemzése lényegében nem első-

sorban irodalomtörténész, filológusi feladat. Persze Németh is bemutat, fölfedez, újraértékel stb., de szüntelenül arra figyel, hogy a múltból mit profitál a jövő, továbbá a gyökereit kereső író miként tudja - újabb hajszálereken - írói világát feltölteni. Mert Bethlen Katát például valóban a feledésből, a homályból emeli ki Németh László. Nem kétséges, irodalomtörténeti szempontból is jelentős ez a tett.

/Szerb Antal Magyar irodalomtörténete elismeri ugyan, hogy Árva Bethlen Kata "született önéletrajzíró", a vallási jellegű memoárok közül azonban jóval többre értékeli Rákóczi Ferenc művét. A fejedelem önéletrajzát - szerinte - "másfajta, megrendítőbb és kulturáltabb vallásosság inspirálta."¹⁰/ Bethlen Katában az un. "szigetes" szemlélet talál példát és igazolást.

Szoros összefüggés van a gondolkodói és az írói teljesítmény között. Az esszéíró Németh Lászlót a regény- és drámaíró Németh Lászlótól nem szakadék választja el. Az esszét és a regényeket, drámákat ugyanaz a kéz írta. Az újabb szakirodalomban egyre erősebben kap hangot az az állítás, mely az életmű egységét vallja, s nem engedi földarabolni, mesterségesen szembeállítani ennek a bámulatosan sokoldalú oeuvrenek a különböző münemeit. Még az irodalomtörténeti kézikönyv Béládi Miklós által írt fejezetében is azt az évtizedekig általánosan elfogadott tételt találjuk, hogy "A regények és drámák ... az esszéíró világképe fölött tartanak ítéletet."¹¹ Igaza van Sükösd Mihálynak, amikor hangoztatja, hogy "Nem hisszük el a Gaál Gábortól származó, többektől sematizált ötletet, miszerint az esszéista tévedéseit a regény- és

drámairó korrigálta volna az éppen soros műben."12

II. Németh László irodalomtörténeti koncepciója

Ma már talán nem szükséges bizonygatnunk, hogy Németh László nemcsak íróként, gondolkodóként is szuverén világot teremtett. Azok, akik például egyszerűen rossznak nevezik Németh irodalomtörténeti koncepcióját, éppen ezt az önálló gondolati építményt nem hajlandók tudomásul venni, nem képesek a kiragadott részproblémát az egészben elhelyezni.

"Ha meg nem irtam is, a fejemben most már ott van, a részlettanulmányokból összeállítva az egész irodalomtörténet - ahogy nekem a magyar irodalomtörténetről gondolkoznom kellett s kelleni fog." - írja Németh.¹³ Az idézett mondatból a nekem szót emeljük ki. Azzal Németh is tisztában van, hogy mások másképpen gondolkodnak, gondolkodhatnak irodalmunk fejlődéséről. A kort, melyben az író határozott, átfogó képe a magyar irodalomról tulajdonképpen kialakult, szintén nem lehet elfeledni. A 20-as, 30-as évek "sorskérdésein" töprengő Németh irodalomtörténeti koncepcióját szükségszerűen meghatározta, befolyásolta a magyar történelem e kritikus periódusa. Az 1939-ben írt Kisebbségben jó néhány gondolata visszatér ugyan Németh későbbi műveiben, bár a Magyar műhely /1956/, a Négy ujságcikk /1966/ vagy az Egy elbeszélés-gyűjtemény elé /1966/ című írások finomítják, pontosítják a korábbi elképzeléseket.

A Magyar műhelyben újraolvasható a magyarság "tenger-mélyi, értékes, kárhozó rétegével" kapcsolatos fejtegetés.¹⁴

A "nagy tehetségek, kis irodalom" tétel azonban már új összefüggésrendszerbe állítja a hajdani - olykor valóban mehökkentő - felismeréseket. Németh László nagy feladatokat vállaló műhelyeket, a jók nemes célok érdekében szövetkező csoportosulásait várja az irodalomban is. Az irodalmi életből kiszigetelődő Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény Zsigmond sorsában azt fájlalja, hogy éppen ezek a nagy alkotók és kiváló jellemek nem tudtak szövetkezni, társat találni az igazán nagy, "a világraszóló feladatok" érdekében. Akik pedig a magyar kulturát a világot is érdeklőn a legmagasabb szinten képviselték, kivétel nélkül elszakíthatatlan szálakkal kötődtek a multhoz, a multnak is ahhoz a mindig meglévő, de Németh szerint háttérbe szorult, szorított részéhez, melyet az író - jobb híján - a mély jelzővel illet. Németh Adyt és Bartókot említi: "... egyikük sem szakadt el a talajtól, amelyen állt; a modernségnek mind a ketten magyar kincsek bevetésével adtak hitelt és tartalmat. Ady a félparaszt-félnemes protestáns világban megőrzött magyar multtal, Bartók az ősi parasztzenével."¹⁵

A magyar irodalom ismertető jegyét Németh abban látja, hogy "A nemlét szomszédságában támadt, annak a veszélye sarkallta, s ez a létküzdelem adja legnagyobb, sajátos értékeit is."¹⁶ Az Agonizáló irodalom című írásában kifejti, hogy irodalmunk legjelentősebb korszakai mindig az egész nemzetet megrázó, vereségekkel, reménytelennek látszó történelmi esztuációkkal függenek össze. Mert "... a remény vetését el-

rontó jégverés után az előtapogató élniakarás szigetekbe verődik..."¹⁷ Magyar ritmus című munkájában, melyet külön elemzünk majd, bővebben is megmagyarázza ezt az állítást a reformkor kapcsán. Amit a középkori magyar királyságról mond Németh, tökéletesen igazolni látszik tételét. A lélekszámát illetően Angliához hasonlítható hatalmas országnak nem volt irodalma. "Maradtak nyelvemlékeink, volt egy-két magyar eredetű humanista, s megvolt a magyar nyelv gazdag fényüzése, amely a tizenhatodik századi magyar nyelvet... a Mórícz Zsigmond, sőt Kosztolányi szemében is a bőség nyílt fejtésévé teszi: - de nem volt magyar irodalom. A magyar irodalom ott kezdődik, ahol a magyar pusztulás." Németh ugyan elismeri, hogy Mohács összekapcsolódott a reformációval és a könyvnyomtatással, a "nagy írói tárgyat" mégis a fenyegetettségben látja. Nem venné észre Németh a reformáció jelentőségét? - A protestáns korról szóló esszék ismeretében ezt aligha állíthatjuk. De Németh László éppen a magyar irodalom megkülönböztető jegyeit keresi. A reformáció pedig nemcsak nálunk formálta át a kulturát.

Hasonló gondolatokkal ismerkedhetünk meg az Egy elbeszélés-gyűjtemény elé című írásban. A Mohács előtti irodalomból itt már kiemeli Janus Pannóniust, a kurta utalásból is kitűnik Némethnek a nagy humanista költő iránti megbecsülése. A reformáció helyéről, szerepéről is világosabb magyarázatot kapunk. Németh megállapítja, hogy a reformáció és a könyvnyomtatás időben egybeesnek a Moháccsal kezdődő pusztulással. "De a reformáció elterjedésének már ez a pusztulás volt az oka, az első prédikátorok a halálos veszély partján ébresz-

tették az erkölcsöket, amint a rebszijen vonuló magyar asszonyok, gyerekek panaszdalát is prédikátorok énekelték meg."¹⁹ Németh céltudatosan - úgy is mondhatnánk: prekoncepcióval - tanulmányozza irodalmunkat. Nem egy megállapítása így is összhangban van a marxista kutatásokkal. Mert a mezővárosi reformáció megalapozásában valóban sokat jelentett a Mohács utáni anarchia, melyből a polgárosodó gazdagparaszt-ság - a reformáció tanításaira támaszkodva - próbált kiszabadulni. Számukra a reformáció a feudális visszaélésekkel és a török veszedelemmel szemben egyként ideológiai fegyvert jelentett. Németh László a reformációnak ezt az osztályerők meghatározta jellegzetességét nem domborítja ki eléggé. A reformáció különféle vallásos irányzatainak sem tulajdonít nagy jelentőséget. A régi magyar irodalom nagy teljesítményei - a németh-i koncepció szerint - harc közben születtek: Balassi végvári katona volt, Zrínyi hadvezér, Rákóczi egy nemzeti felkelés vezére.

A régi magyarság irodalma tehát - Németh szerint - részben a török, részben a Habsburgok elleni küzdelem árnyékában formálódott. A XVIII. századot szintén a romlás jellemzi. A magyarság "végleg" kisebbségbe kerül saját országában. A román, szlovák, szerb települők, valamint a szláv népek öntudatra ébredésének következtében "a szláv koszorú egyre jobban benyomul az ország belsejébe." Mindez Herder jóslatának is alapjává lesz. Századok múlva már nyelvünk is eltűnik - hangzik a nagy német jóslata. /Ez a komor lehetőség különösen aktuális a 20-as, 30-as években Németh László számára. Csak most nem a szláv, hanem a német veszélytől kell félni./

"A XVIII. század uttörő magyar íróinak, míg szláv társaik a jövő mámorában éltek, ezzel a képpel kellett kezdetől szembenézniük." A XVIII. században azonban nemcsak pusztulás volt. A legújabb kutatások eredményei igazolják, hogy ebben a században a polgári Magyarország alapjai teremtdtek meg, s ezt a társadalmi-gazdasági tényrt nem lehet megkerülnünk, a nemzeti gondolat nem állítható szembe az ideológiai, társadalmi tendenciákkal. Ezzel persze nem tagadjuk, hogy a XVIII. század alkotói előtt generális kérdés volt a nemzet megmaradása. /Sőt, a nemzethalál gondolata igazán a XIX. században válik uralkodóvá: gondoljunk csak Berzsenyi vagy Kölcsey komor verseire./ S ha a mult írói számára gondot is okozott ugyan a nemzeti vagy az általános emberi dilemmája, a Németh László-i álláspontot ebben a kérdésben a művek kellően érzékeltetik. Hiszen Illyés Gyula az Iszony francia kiadásához írt előszavában - a dunai árvizről szóló parabolisztikus történettel - éppen azt hangsúlyozza, hogy Németh legjobb művei milyen csodálatos összhangban tudnak szólni - a nemzetin keresztül - az egyetemes emberiről.

Németh László irodalomtörténeti tevékenységéből - az eddigiekben, de a továbbiakban is - figyelmünket az írónak a régi magyar irodalom körében tett vizsgálódásaira fordítjuk. Németh irodalomszemléletét, irodalomtörténeti koncepcióját azonban a régi magyarság irodalmáról mondottak többé-kevésbé jól illusztrálják. A másik kutatási-módszertani szempont az, hogy Németh régi magyar irodalmi tanulmányai különböző alkotói periódusok termékei. A Tanu előtti korszak ugyan ennek az irodalomszemléletnek jó néhány vonását fölmutatja

/tragikus magyar sors - tragikus ihlet, nemzeti jelleg, az osztályszempontok háttérbe kerülése, az írói attitűdnek az erkölcs szempontjából való vizsgálata; a fogalmak metaforákkal történő kifejezése, az előadásmód költőisége mint az esszéíró Németh jellemző "fogásai" szintén mindvégig jelen vannak/, a 30-as években írt tanulmányokban az író akkori utópikus és reális elképzelései tűnnek elő. A Kisebbségben, mely miként az irodalomtörténeti kézikönyv írja, "veszélyes egyoldalúsággal rajzolja meg százötven év, de különösen a Nyugat korának irodalmát"²⁰ nem olyan mély összefüggést sejtet a régi magyar irodalmi esszéekkel, mint a más korszakokkal foglalkozó írásokkal.

Amit Illyés Gyula számára Petőfi jelentett, az Németh szemében Ady Endre. Ez önmagában is jelzi azokat az eltéréseket, melyek Illyés plebejus-demokratikus világnézeti alapvetésű irodalomszemléletét a Némethétől megkülönbözteti. A vitathatatlanul meglévő sok hasonlóság közül egyet emelünk ki csupán. Mindketten - bár igen gyakran komor képet festenek irodalmunkról - úgy szolgálgják a "kis nép - nagy irodalom" eszméjét, hogy műveikkel cselekvő, értékőrző magatartásukkal eleve elkülönítik magukat a nemzeti sorstragédiákban tetszelgő, dzsentroid nacionalizmustól.

II/1. Periodizáció és vita

Nem meglepő az a mód, ahogy Németh László a magyar irodalom történetét felosztja. Öt nagy korszakot különböztet meg: 1. a középkor irodalma /1526-ig/ 2. a régi magyarság

irodalma /1526-1711/ 3. a felvilágosodás /1711-1795/ 4. a magyar romantika /1795-1867/ 5. a sorskérdések irodalma /1967-/. Láthatjuk tehát, hogy Némethnél a reneszánsz és a barokk nem önálló korszak. Szembetűnő továbbá az is, hogy az író szerint a régi magyarság irodalma az erasmistákkal kezdődik és a kuruc költészettel, valamint a Rákóczi-emigráció /beleértve természetesen Mikest is/ irodalmával zárul le.²¹

A magyar felvilágosodást sem 1711-től számítja a legújabb irodalomtörténeti szintézis. Bár a felvilágosodás jellemző vonásait 1772, Bessenyi György föllépése előtt is megtalálhatjuk, az évszázadokig tartó nagy eszmei-kulturális fejlődést nem 1711 táján váltja föl új korszak. "A magyar felvilágosodás gyökerei Erdélybe, Debrecenbe és Sárospatakra, a főúri családok kastélyaiba, lutheránus és katolikus iskolákba nyulnak vissza. Erdélyben Bethlen Kata köré csoportosulnak a fiatalok: itt nő fel az első irodalomtörténet szerkesztője, Bod Péter és a külföldön Rousseau-t megismerő Teleki József és két fivére."²² A felsoroltak közül emeljük ki például Teleki Józsefet. Ez az erdélyi főúr nyugat-európai utazásai során személyesen is megismerkedett ugyan Voltaire-rel, Rousseau-val, műveiket is jól ismerte, De vitatkozott velük /olykor komikusan/, csupán stílust tanult a nagy franciáktól. Szemlélete, felfogása mindvégig konzervatív maradt. Az un. főúri felvilágosodás paradoxonához jutottunk itt el. Mert igaz, hogy Teleki Rousseau elismerését is megszerezte, de aki Voltaire-t megtámadta és itthon Bessenyi György ellensége volt, az ugyanaz a Teleki József.

"Az ujitók Bessenyeitől Aranka Györgyön át, Kazinczyig -

ellentmondásosan ugyan - szemben állottak Telekivel. Becsülték műveltségét, azonban lenézték konzervatív ideológiáját..." - írja Tolnai Gábor.²³ Mint a későbbiekben látjuk, nincs kellő számu és jelentőségű bizonyíték arra, hogy például Bethlen Katában felvilágosult jelenséget lássunk.

Németh László azonban zseniálisan megsejtett valamit abból, hogy az egyes korszakok között nincs merev határ. "... egy-egy korszak utolsó alkorszaka kronológiailag párhuzamossá válik a következő korszak első periódusával." - mondja ki az irodalomtörténeti kézikönyv.²⁴ A kor, melyben Bethlen Kata élt, valóban átmeneti jellegű volt, a még és a már egyaránt jelentkezett. Hogy mennyire átmeneti volt, azt Horváth János is megerősíti. A magyar irodalom fejlődéstörténete című munkájában /megj. Bp. 1976./ az irodalmi tudat megléte alapján irodalmunkat két nagy korszakra, "izületre" osztja fel, az 1772 előttire és utánira. Szerinte már 1772 előtt is voltak ugyan az irodalmi tudatnak ~~24~~ szórványos megnyilvánulásai. Példaként - többek között - a könyvgyűjtő, takaros bibliotékát fenntartó Bethlen Katát említi. A XVIII. században, "a régi és az új magyar irodalom közötti átmenetnek ez egyébként is nevezetes századjában" - írja Horváth János - "Két helyen is találkozunk ... oly könyvgyűjtő szenvedéllyel, mely már a magyar nyelvűség eszméjétől látszik áthevültnek: gr. Ráday Pál, majd fia, Gedeon péceli - és gr. Teleki József marosvásárhelyi könyvtárában... Jellemző, hogy Pécelen a nő, Ráday Gedeonné volt az, ki - mint Kazinczy tanúsítja a Rádayakról írt életrajzában - a magyar munkák gyűjtését vette magára, s hogy a magyar könyvek

itt is ... a ház asszonya szobáiban rakattak le. Marosvásárhelyt is a grófnő, Bethlen Kata gyűjtögetett magyar bibliotékát a maga számára."²⁵ Tehát Bethlen Katánál is vannak bizonyos jelek, amik a század utolsó harmadában válnak igazán általánossá. A felvilágosodás közvetlen előfutáraitól azonban tulzás beszélni.

A fentiek persze semmit nem vonnak le Németh László tanulmányainak értékéből. Nem eshetünk a téves adatokat mazsolázó, világnézeti ellenvetésekre apelláló kritika hibájába. Harminc-negyven év elteltével - az időközben született irodalomtörténeti munkák ismeretében - nem nehéz hibákat találnunk. Ám azt a monumentumot, melyet Németh esszéírása jelent, pusztán ideológiai "veszélyekre" figyelmeztetve, nem lehet elmarasztalni. Pedig Németh régi magyar irodalmi tanulmányai-
val lényegében ez történt. Hopp Lajos 1959-ben megjelent tanulmánya²⁶ súlyos hibákat vélt fölfedezni Németh Lászlónak a "régi magyarság" irodalmát vizsgáló írásaiban.

Nincs századunk irodalmában még egy olyan alkotó, akinek szándékait annyiszor értették és magyarázták félre, mint a Németh Lászlóéit. /A félreértéseket terminológiai zavarok is elősegítették. A faj szó például - Adyhoz vagy Veres Péterhez hasonlóan - Németh László számára sem azt jelentette, amit ma nekünk jelent./ "Meg-megdereng ma már, hogy a nevezetes »harmadik ut« nem a szocializmus irányának tagadása volt, hanem a hitleri »szocializmus«-é, a koncepciós porók államvezetéséé; hogy a »minőség forradalma« messze előre érezve az értelmiség felelősség-tudatát akarta forradalmasítani; hogy a »hig-magyarság« nem faji megjelölés

volt, hisz elsősorban olyan korabeli fajilag is magyarnak minősülő szellemi és társadalmi vezetőket célzott, meg, mint Szekfü; csaknem kivétel nélkül az uralkodó, sőt, hivatalos szellemiség törzsököseit." - Illyés Gyula írja ezt Összegezés című irásában.²⁷ Hopp Lajos Németh régi magyar irodalmi tanulmányainak, a régiséggel valamilyen módon kapcsolatot tartó műveinek elemzésénél /egyoldalú elemzésénél/ az általa fajinak nevezett koncepcióból indul ki. Szerinte Németh koncepciójának magva a magyar irodalom története és a nemzeti önismeret, az irodalom és a faji jelleg összefüggése. /Látszólag terminológiai kérdés, valójában félreértéseket oszlató magyarázat: Németh számára a faj a néppel, a nemzettel, a fajiság a népiséggel azonos./ Fölösleges itt elismételni a "mély" és "hig" magyarság ismérveit. A Kisebbségben című kötetről,²⁸ mely legerőteljesebben hangoztatja ezt az elméletet, maga az író jelenti ki, hogy "sok tekintetben hibás".²⁹ Másrészt a magyar irodalom fejlődéséről, karakteréről vallott - vitatható elméleti alapra helyezett - nézetekkel inkább a XIX. század irodalmát vizsgáló tanulmányokban találkozhatunk. /"A mi hibbantóink közt az első s legnagyobb kétségkívül Kazinczy Ferenc volt." - írja Németh./ Vagyis: a mély és hig magyarság konkrét példákkal való illusztrálása elsősorban nem a régi magyar irodalmi tanulmányokat jellemzi, a Berzenyi- vagy a Kemény Zsigmond-tanulmányokban sokkal inkább megfigyelhető. /A "tragikus magyarságról" vallott elképzelések is itt kerülnek hangsúlyozottan előtérbe./

A régiségből Németh László figyelmét valóban a protestáns alkotók és jelenségek kötik le igazán. Igaz, a protestáns

célu irodalmat előnyben részesíti Németh. De mivel az író a magyar irodalomról rendezett, rendszerezett összefoglalást nem adott, nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket abból, hogy a magyar irodalomtörténeti tanulmányok között többségben a protestáns hagyományokról szólnak vannak. Sokkal komolyabb ellenvetése Hopp Lajosnak az, amikor kijelenti, hogy Németh László "tanulmányainak koncepciója a tudományos szint alatt marad."³⁰ Ahol a stilusnak, az intuíciónak olyan fontos szerepe van, mint Németh esszéiben, szinte törvényszerűen kerül elő ez a vád. Tudóskodó fordulatokkal, filológiai bravurokkal valóban nem szolgálnak ezek az esszék. "A tanulmányok lexikális ismerethalmaza minimálisra redukálódik ebben a kötésekre, összefüggésekre és okozatiságokra figyelő felfogásban és közvetítésben". - állapítja meg Verecs Dániel.³¹ Az esszé szubjektív műfaj ugyan, de ez a szubjektivitás nem kérdőjelezi meg a benne kifejeződő gondolatok igazságát. A tudományt is lehet művészi módon művelni.

II/2. Magyar ritmus

Az én katedrám című kötet előszavában Németh László kimondja, hogy - szerteágazó tevékenységet magának tudható irodalomtörténészként - a magyar irodalom "fejlődéstörténetéről" azokban a munkáiban adott megközelítőleg teljes képet, melyek nem elsősorban par excellence irodalomtörténeti kérdéseket vetnek föl. Mindegyik ilyen jellegű művéhez "egy-egy

irodalomtörténet-abortus verődik." Németh László a Kisebbségben-t hozza föl példaként. Valójában az 1939-ben írt Magyar ritmus című tanulmány is ilyen. "1939 őszén, Móricz hívása előtt a versírás boldogságát akartam magányomnak visszahódítani, s a Magyar ritmus című tanulmányt, mely a felkészülés műhelyvázlata volt, azért hozhatjuk a kötet élén, mert azon kívül, hogy középkori emlékeinket méltatja, a ritmus fejlődést követve, egy magyar irodalomtörténetet vetít a továbbiak elé."³²

Verstani kérdésekről lévén szó - legalábbis az értelmezés első síkján ilyen kérdések kerülnek elénk -, Németh László fontosnak érzi, hogy a jelentősebb magyar verstanok és a saját felfogása közötti kapcsolatot, különbséget megvilágítsa. Elképzelései Gábor Ignác teóriájával /A magyar ősi ritmus, 1908/ vannak közeli rokonságban - a kiindulópontként szolgáló magyar tagoló verset illetően.³³ Mint tudjuk a század nagy versformakutatói, Négyesy László, Horváth János szembefordultak a magyar hangsúly és a logikai hangsúly egybeesésének elméletével. Ugyanakkor Németh Horváth Jánossal sok mindenben egyet is ért. /Például abban, hogy "a magyar költészet már középkori emlékeinkben is magyar és európai hullám keresztezése: interferencia."³⁴ Németh is, Horváth is tagoknak nevezi a beszéd értelméből származó ún. "autonóm" vers részeit. De Németh a tagot, Horváth az ütemet érzi nagyobb "verslehetőségnek". Az író rögtön - mintegy magyarázatképpen - hozzáteszi, hogy ez az eltérés azért nem véletlen, mert Horváth János szemében Arany János, az övében viszont Ady Endre költészete testesíti meg azt a formaművésze-

tet, mely elméletükhöz gyakorlati fogódzót jelent. Németh egyik korai tanulmányában, Az Ady-vers genezisében /1925/ kimutatja, hogy Ady a "magyaros tagoló erőt és görögös lendületet" ötvözte a jambus hajlékonyságával.³⁵

Amit a szabályokról mond Németh, az a tagoló vers elméletének - a verstani szakirodalomban ma is megbecsült helyen számon tartott - egyéni és invenciózus kifejtése. Egyéni elsősorban azért, mert Németh László még a verstani jelenségeket is /pre/konceptiója szolgálatába állítja. Így lesz az ősi magyar tagoló vers elsorvadásának folyamata "egy erős és mély magyar törvény" meg nem hallásának bizonyága. Mert Németh szerint a tagoló vers "a magyar versnek örök alapszövege", "egy elveszett lira visszhangja", olyan "mint egy közénk dobbant őse", mely "egy nép feltörő lelkére" figyelmeztet. A megfoghatatlan és nehezen meghatározható "néplélek" persze nem szabad, hogy megtévesszen bennünket. A nemzeti jelleg kereséséről van itt szó, s az író a magyar vers nemzeti jellegét a tagoló versben látja. Fájdalom, - mondja -, ennek a magyar versnek nemcsak a használatát, a hallását is elfelejtettük. Ezért ajánlja a fiatal költők figyelmébe a Régi magyar költők tárának azt a kötetét, mely a középkori himnuszfordításokat és verstöredékeket tartalmazza. /Németh itt a Szilády Áron által 1877-ben kiadott RMKT első kötetére gondol./

A magyar középkor lirájában tehát még teljes szépségében pompázott a tagoló vers - továbbfejleszthetően, nyitottan. /Németh Szent Bernát himnuszát említi, a betürimek, a sorzáró rimek gazdagságát. El is marasztalja ebből a szem-

pontból a "valázó" protestáns prédikátor-költőket./ A középkori líra vívmányai aztán sorra fölfedezhetők a protestáns kor költészetében. Formai újdonságot a XVI. század költői műveinek jelentős részében aligha találunk. A mai olvasó számára - írja Németh - "sótlan" ez a költészet. A sok egyhangu rim fárasztó és unalmas ugyan, de a ritmika felülmúlja a rimelést és a "csoszogó mondatszerkezetet". A példaként emlegetett Tinódi Sebestyén ritmikai bravurjait manapság nem szokás említeni, általánossá vált az a nézet, hogy a históriás ének legjelentősebb képviselője tulajdonképpen nem költői, hanem információs céllal írta műveit. A gazdag dallamvilág mellett eltörpül a szegényes verselés.

Németh László elismeri a magyar protestantizmus szerepét abban, hogy "nagy népi és szellemi erők" kibontakozását tette lehetővé; "ez a szabadság azonban katolikus középkorunk gyűjtött kincseiből gazdálkodott." Törvényszerűen, hiszen - mondja Németh - a török veszedelem árnyékában hogyan is alakulhatott volna ki másképp "eredeti kultúra"? És ha a reformáció irodalma a középkori örökségre támaszkodott, akkor a Pázmány-féle ellenreformáció a protestáns kultúra vívmányaiból indult ki. A protestáns és a katolikus irodalom így "egy ostromsúly két szálaként" volt "összefonódva".³⁶ A kép telitalálat, de vajon igazságtartalmáról is elmondhatjuk-e ugyanezt? Az éneknek, a népszerű protestáns műfajnak a középkori katolikus himnusz- és népének költészettel való rokonságát nem tagadhatjuk. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a protestáns énekszerzők nem egy új vonás-

sal is gazdagították a középkori hagyományt. /Gondoljunk Farkas András vagy Batizi András munkásságára./ Németh Lászlónak a reformáció és az ellenreformáció közötti összefüggésre vonatkozó megállapításait is erősítik az olyan tények, mint például az, hogy a katolikus restauráció írói közül sokan protestánsok voltak először. A barokk költészet szintén szoros szálakkal kapcsolódik a középkori és reneszánsz előzményekhez. A katolikus egyházi énekek egy csoportját például a XVI. századi protestáns énektermés katolikus szellemben történt megváltoztatásával, átdolgozásával jellemezhetjük. A többszörös átfedést tehát Németh László igen jó érzékkel veszi észre. Nemcsak "a középkori kincs" él tovább a protestáns korban, hanem a protestáns hagyomány is a nagy ellenfél művészetében.

A régi magyar lira két kiemelkedő alakja /Balassi és Zrínyi/ előtt fejet hajt Németh László. Balassit a tagoló magyar vers nagy mesterének tekinti, de "igazi vívmányát" mégis a rimes versszakban látja. "Prédikátorék lirájából itt egy szomorubb és szilajabb lant emelkedik fel - amely száz évre megszabja, hogy uri költő miképpen verselhet. De ha a színvonalat fel is emelte, verselésünk megmerevedéséhez is hozzájárult. Egy nagy rim- és ötletbő költő, aki elméjét a versek hangyabolyának nevezte..., győzhette az ilyenféle formát, az utánczók számára azonban nincs visszatérés belőle."³⁷ S itt ismét nagy igazságot mond ki Németh László. Adynál is - nem véletlenül hasonlítja hozzá Balassit - szintén azt figyelmeztet, hogy a költészetéhez mint példához mereven ragaszkodók óhatatlanul utánczók, epigonok lesznek. Németh szerint az

utolsó nagy költő, akinek műveiben még a magyar tagoló vers elevenen él, Zrinyi Miklós. "Zrinyi erős, igaz, darabos, a katolikus reformáció szelleme s egy végvári hős nagy lelke hánykolódik versszakáiban..." - írja.³⁸ Németh László - mintegy a felszabadulás utáni Zrinyi-kutatásokat megelőzve - teszi föl a kérdést: a Szigeti veszedelem költője "... a haladkló magyar ritmuskincsbe nyult-e vissza vagy a délszláv költészet volt ritmikai megihletője?" Németh az előbbi hit, az újabb kutatások a horvát hatást tételezik fel.³⁹ Véglegesen el nem döntött /és talán soha el nem dönthető/ kérdéőről lévén szó, itt annyit jegyzünk meg csupán, hogy Zrinyi verselését illetően Németh László egy izgalmas vita fontos szereplője volt. A "rossz alexandrinus vagy magyar tagoló ritmus?" kérdésben az író az utóbbi álláspontot képviseli. Vas István például "kitünő, pontos, természetes és mégis feszes alexandrinusokat" lát az eposz verselésében.⁴⁰ Németh Lászlónak, akit Vargyas Lajos kutatásai /A magyar vers ritmusa, 1952./ elméletileg is próbálnak igazolni, tökéletesen igaza van abban, hogy a Zrinyi-versnek specifikuma van, s ezt a sajátosságot nem lehet azonosítani a Szigeti veszedelem elkapkodott kidolgozásával. - Gyöngyösi Istvánt, a magyar barokk másik jelentős költőjét már kevesebbre tartja Németh László. "Gyöngyösinél a vallás és a harc már elvesztette hitelét és hevét, s csak a költészet burjánzik tovább a kemény barokk formákat disszé és játékká puhítva."⁴¹ Németh László koncepciójával lehet egyetérteni és vitatkozni. Azt azonban még az ősi tagoló vers elméletét tagadók is elismerik, hogy - a számukra megalapozottabb érvelésű Horváth Jánossal

szemben - Németh javára irandó a verselés és a művészi módszer szerves összefüggésének vizsgálata. Agárdi Péter fejtegeti, hogy csak így, az "esztétikum egységét" szem előtt tartva lehet meggyőzően bizonyítani az "erős", "darabos" Zrinyi verssel szemben a "játékká puhított" Gyöngyösi-vers különbözőségét.⁴²

Nem tudományos, inkább művészi az a Németh László-i megközelítés, amely a nyelveket alkatuk szerint csoportosítja. Az angol, a francia, az olasz Németh szerint tudós nyelvek: elemeznek, szétbontanak mindent, az árnyalatnyi jelentéskülönbség kifejezésére több szó áll rendelkezésükre. A kelet-európai nyelvek a latinhoz hasonlóan pontosan ellenkező tulajdonságokat mutatnak. Művész nyelvekről lévén szó valami "összetevő hajlam" nyilvánul meg bennük, "a szavakat egymásba róva" törekednek a gondolat ábrázolására. "Hogy a magyar nyelv is a finn-szláv-latin s nem a modern nyugat-európai nyelvek stílusrokona, azt régibb irodalmunkban még erősebben érezzük, mint a Kazinczytól megújítottban."⁴³ - írja Németh, aki arra a következtetésre jut, hogy ennek "a nehéz szótömböket görgető nyelvnek" természetes velejárója a tagoló vers. A "keveset, de sullyal" elvet nemcsak a magyar nyelvben, hanem a magyar emberben is karakterisztikusnak érzi. Ez az a pont, ahol fejtegetései ismét megfoghatatlan dolgokhoz kötődnek. Bár a magyaráztatnak itt is igen sok reális mozzanata van - a magyar paraszt szükszavuságától az erdélyi emlékiratok tömör, takarékos nyelvéig. A Kazinczy-féle nyelvújítás azonban - mint ezt Németh László több munkájában kifejti - óriási

akadályokat gördített az ősi hagyomány folytatása elé. A "modern nyelvvoldás" ellen csak legnagyobb íróink - például Berzsenyi Dániel, Katona József, Ady Endre - tudtak föllépni.

A Magyar ritmusban Németh László az akkori legujabb jelenségekig kíséri figyelemmel irodalmunk fejlődését. Kortársai, Erdélyi József, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula lírájáról is szól. Bár hálás feladat lenne mikroanalízis alá vetni azokat az izgalmas megállapításokat, melyeket Németh a kiegészítés korának vagy a Nyugat-korszaknak az irodalmáról mond, most két általánosabb jelentőségű, a régi magyar irodalomról mondottakat kiegészítő, továbbgondoló nézetet emelünk ki.

A Németh László-féle magyar irodalom-periodizációból - mint láttuk, - kiderül, hogy az író a magyar felvilágosodás gyökereit a XVIII. század első évtizedeibe helyezi, s kiindulópontként a protestáns örökséget jelöli meg. Németh László pontosan tudja, hogy a különböző fejlődéstörténeti korszakok, periódusok közötti nincs merev határ: kontinuitás nélkül nem képzelhető el előrehaladás. Ilyenféle kontinuitás valóban létezik. /Szauder József hivatkozik egyik tanulmányában Esze Tamás eredményeire, melyek egy korai magyar felvilágosodásra mutatnak rá. Am ennek a csirájában lévő felvilágosodásnak a jeleit protestáns és katolikus körökben egyaránt megtaláljuk.^{44/}

A másik - a Kisebbségben gondolatvilágával, valamint az "agonizáló irodalom" koncepcióval szorosan összefüggő - kérdés a XIX. század, jobbra a reformkor irodalmának megítélése. "Ha régi irodalmunkból kivesszük B_elassit, Pázmányt és Zrínyit, a megújulás korából Bessenyeit, Csokonait és Katonát,

az újabból Adyt, Móriczot és - mondjuk: Szabó Dezsőt; a Vörösmarty-Petőfi-Arany triász ezeknél nagyobb lehetett költői teljességben, de hitem szerint, igenis kisebb volt magyarságunk megformálásában." Nem érezzük itt meggyőzőnek Németh László koncepcióját, a "triász" efféle elmarasztalásával nem értünk egyet. /Itt jegyezzük meg, hogy Németh álláspontja később módosul. A vásárhelyi évek idején a "triásszal" kapcsolatban a magyar irodalom "Periklész-koráról" beszél./ Miként az a megállapítás is megkérdőjelezhető, hogy a XIX. század első felének nagy alkotói "Egy erősen híguló, keveredő középosztályban éltek, mely őket is megfélemlítette."⁴⁵ A fejlődés motorjáról, a liberális középbirtokos nemességről - jóllehet nem kompromisszumok nélkül képviselte a haladást - ez a hígulás aligha mondható el. S ez a középosztály - többek között - a nemzeti függetlenséget is akarta.

III. Esszék a régi magyar irodalomról

Amikor Németh László - a tájékozódás programjának szerves részeként - ragyogó esszéikben mutatja be a régi magyar irodalom kiemelkedő alkotóit és műveit, a XVI-XVII. századdal való ismerkedést a másokat is eligazítani akaró író lényegében ismét pedagógiai céllal köti össze. Az író először "irdatlan bozót"-nak látja a tanulmányozásra kiválasztott korszakot, de nem riad vissza, nem hisz a "könyvbe préselt ➤ koroknak". Nem a holt irodalomra kíváncsi. "Embereket keresek, akik hajlandók összeismerkedni velem." - írja.⁴⁶ Ami Németh Lászlót igazán érdekli, abba hónapokra, évekre bele tud felejtkezni. A XVI. század prózája így tud mindennapos, "kirekesztőleges" olvasmánya lenni, mint Petőfinek a francia forradalom története. S azt sem mondhatjuk, hogy túloz, hogy nem az értékre figyel. Heltai Gáspárban a "vérbeli" prózaíró-t veszi észre. A század irodalmában is sok "eredeti és érdekes magyar képződményt" fedez föl. A tizenhatodik század prózájának - mondja - "a többszörösen összetett irodalmi mondat születését kísérő esetlenség s tulhajtás a mulandósága s különössége."⁴⁷

Egy évtizeddel később - már a Tanu-korszak iskoláját is kijárva - a Janus-arccal /1941/ című tanulmányban izgalmas fejtegetést olvashatunk az irodalom nemzeti jellegéről és nemzetköziségéről. Kiindulópontja az, hogy irodalmunknak - kb.

1700-ig - megvolt az a jellemzője, hogy "egy arccal néz nyugatra, keletre: magába és az európai divatokba."⁴⁸ A Janus-arcúság tehát - Németh László szerint - az újabb magyar irodalom sajátja. Sarkított ez a megállapítás: a XVIII-XIX-XX. századból nem egy alkotót tudunk megnevezni, aki a "magyarság és Európa" programját össze tudta egyeztetni. Talán nem tévedünk, ha e sarkított megállapítás háttérében az író korának áldatlan csatározásait, a népi-urbánus ellentéteket keressük.

Aktualizál tehát Németh, amikor a régiség irodalmáról szól. Nem nyugszik bele abba, hogy a multról "adatszagu vélekedéseink" legyenek csupán. "... alig egy-két nagy írónk körül tudtuk az élet illuzióját fölcsiholni. Az irodalmi jelenségek hajdani fontosságát, a multban a jelent nem tudjuk éreztetni." Ugyanakkor a Debreceni Disputa elemzése közben mutat rá arra, hogy a "halott jelenségekben" "a hajdani aktualitást" szeretné fölvilálintani. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy "Egy születő irodalom dadogó kezdéseit" regisztráljuk. S himnikus zengésű modantokat ír le Németh a magyar /a magyar nyelven megszólaló/ irodalom bölcsőjéről. Ugyanakkor módszerre is rávilágít: a nagyítás árán is közelbe akarja hozni a mult elfeledett dolgait. "A tizenhatodik század az emberiség egyik legösszeszűttebb, legtöbb arcu kora. Emberei: szenvedély, hit és akarat irányában is túlméretezettek. Hiányozhat-e írásaikból az életbőség? S ha nekünk nem is világítanak, nem voltak-e hajdan igaz szikrák, erős életekből kipattant fényjelek? Inkább növeszem meg a mult dolgok fontosságát, mint adattá kicsinyítem őket."⁴⁹ A tulzásokat is igazolni látszik tehát az a szándék, mely - az író szerint a

20-as, 30-as évekre talajtalanná vált magyarságnak - a régiségből példákat felsorakoztatva fogódzókat kíván teremteni. A "csikorgó előidőkből" "létünk talpát" kell megtalálni, "a betükukacoknak átengedett művekből" az "izgató olvasmányokat" kell kibányászni. Mert Németh úgy érzi, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve "a magas irodalom mindent megtett, hogy régi magyarságunkat elfeledje..." Németh László persze nagyon jól tudja, hogy a régi magyar irodalom háttérbe szorulásának olyan okai is vannak, melyek a szépirodalom jellemzőinek megváltozásával függenek össze. Ezért hangsúlyozza, hogy a régiség minden alkotóját a maga idejében kell elhelyezni. Így lehetséges, hogy "Bornemissza Pétertől Bethlen Katáig egyre több poros irodalomtörténeti névről tudjuk meg, hogy nagy szellem, nagy író volt..."⁵⁰

A régi magyarság és az új között tehát kapcsolatot, Németh kifejezéseivel szólva "viaduktot", "földtani hidakat" kell építeni. /A kifejezések itt kétségtelenül a szellemtörténet hatását tükrözik./ A református énekeskönyvben, Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaiban ilyen hidakat lát. Nem művekben, alkotókban gondolkodva ugyanezt a szerepet látja a protestantizmusban is. A legrégebbinek és a legújabbnak az ölelkezésére Szenci Molnárt és Adyt hozza föl példaként. /Mint a Magyar ritmusban láttuk, a verstani, ritmikai hasonlóság, közösség itt nem elhenyagolandó motivum./

A régi magyarság iránti érdeklődésnek azonban - az említett okokon kívül - Németh László esetében van egy szubjektív, érzelmi oldala is. Arra a kötődésre gondolunk, mely az

író a protestáns kulturkincshez fűzi. "A tételekkel hadban álltam, de amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztasszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát, s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentumok háboruit betűzte elém, azon a szinte szíveimből kihangzó magyar nyelven; vagy napos templomunk farkasszemnéző asszony- s férfinépe zendített rá a

» Te benned biztunk« belém évdőtt dallamára: akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is, ehhez a biblia és zsoltár mögé barikádozott, négyszáz éves magyar közösséghez."⁵¹

/Nem kétséges, hogy itt - többek között a vallási dogmák elutasításában, "valami nagy egyetemes pietas érzés" meghirdetésében - A vallásos nevelésről című, évtizedekkel későbbi nagy tanulmány gondolatai előlegeződnek./ Ugyanakkor van némi nosztalgia is abban, ahogy Németh a régiség felé fordul.

Tanulmányos ebből a szempontból az 1932-ben írt Bethlen Miklós esszé befejező passzusa. A hajdani "pálcás, kalafás világban" - mondja az író - igazabb volt az élet, a Teleki Mihályok, Bethlen Miklósok neve által fémjelzett uralkodó osztály különb volt a századunk 20-as, 30-as éveiben "országgló virzsinias" utódoknál.⁵² Ha a mezőföldi nagymama a protestantizmus évszázadokon átsugárzó erejét, atmoszféráját érzékelteti Németh szemében, az író falusi atyja-fiai a "parasztetiketté merevitett uri hagyományt" reprezentálják.

Közös jellemzője Németh régi magyar irodalmi esszéinek, hogy minden alkotást "a pontosságon és szépségen túl" "egy magasabb hitel" szemszögéből is megvizsgál. Nem véletlenül emeli ki például Molnár Albert zsoltárainál a "harcban fogantságot". Ha nem érződik egy műben az alkotást létrehozó

hit, erőfeszítés /természetesen nem tévesztendő ez össze a görcsös erőfeszítéssel/, "a virtuozitás széthull, s a fölény fölényeskedéssé válik".⁵² Az író régi magyar irodalmi tanulmányaiiban egyébként lépten-nyomon találunk - a fentiekhez hasonló - kijelentéseket, melyek a kritikus Németh László elveit is jól tükrözik.

Németh László tehát itt sem alkalmaz másfajta szempon-
tokat, értékmérő eszközöket. Az egy és oszthatatlan magyar irodalmat tartja szem előtt. A régi magyar irodalom megkülön-
bztető jegyeire viszont külön gondot fordít. Tudja, hogy Kazinczy előtt irodalmunk nagyjai, Balassi, Heltai, Pázmány, Zrinyi, Gyöngyösi "elszigetelt írói vállalkozásokkal" irták be nevüket a történetbe. A tekintélyes ifju /1930/ című irásában - nem egy kortárs-irodalomtörténész álláspontjával egybe-
hangzóan - kifejti: "Ha az irodalom nemcsak egymás mellett föltűnő könyvek összessége, hanem e könyvek közös élete, akkor Kazinczy előtt aligha lehet magyar irodalomról beszélni."⁵³ Németh valamennyi esszéjéből kitűnik, hogy az író fontosnak tartja: irodalmon mást értettek Kazinczy előtt és után. A Balassiról írott esszé például hangsulyozza, hogy a XVI. század lírikusainak nem ugyanazt jelentette a költészet, mint a XX. századnak. Az eredetiséget, a költői igazságot és hűséget említi Németh László. Egy másik irásában /A református énekeskönyv/ helyesen állapítja meg, hogy a régi magyar irodalomnak a postillák, vitairatok, bibliafordítások, könyörgések, disputáló drámák ugyanolyan műfajai voltak, mint későbbi kor-
szakoknak például a regény. "Aki a korok tartalmát képező ellentmondásokat bogozza, figyeljen a műfajokra. Mivé torzi-

totta egy kor az örök keretet? Milyen új műfajt teremtett? Az előd kor melyik műfaját ejtette el? Az a legjellemzőbb egy korra, ami csak az övé." - írja egy helyen.⁵⁴ Németh László irodalomtörténészeket megszégyenítő élelelátással fedezte föl - a műfaji problémán keresztül - a kor lényegi vonásai megragadásának lehetőségét, eszközét. Csak sajnálhatjuk, hogy összefoglaló munkát egyetlen egy irodalomtörténeti korszakról sem írt. Olyan izgató kérdésekbe ütközött volna - az irodalomtudománynak is nem kis segítséget adva ezzel -, mint például a verses epikai és a lírai műfajoknak a régi magyar irodalomban betöltött szerepe.

Tragikus alakokat lát Németh László a múlt nagy íróiban. Sylvester Jánostól Balassi Bálintig kivétel nélkül igazi nagy ember mindegyik. Ám sorsuk a meg nem értés, a feledés. Mindez szorosan összefügg a történelmi drámák gondolatvilágával. Apáczairól, Tótfalusi Kis Miklósról drámát írt Németh László. Ha - tegyük föl - Szenci Molnár Albertről is születik egy színpadi mű, egészen bizonyos, hogy a dráma végkicsengése ugyanaz lesz, mint például az Eklézsia-megkövetésé. Sylvester János "a kor nagy doktorai közt" akart lenni, életének befejező szakasza viszont a "homályba vész". /Sylvester nyelvta-
na, 77./ Szenci Molnár Albert, ez a világjáró garabonciás is végül "mint sokat forgatott pénzdarab elkopik, felírása el-
mosódik, érdemeit elfelejtik, úgy hal meg, mint a legtöbb nagy magyar, egy életnyi hőstett után a közöny árokszélén." /Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk, 91./ Balassi Bálint is "Ugy végezte, ahogy annyi jó magyar: kitagadva." /Balassi Bálint, 121./ Tudjuk, még kortársak között is igen

nehéz néha rokon vonásokat találni, s a hasonlóság keresése óhatatlanul magával hozhatja a szimplifikáló általánosítás veszélyeit. Németh László jó érzékkel kerül el ezeket a veszélyeket, az írók szünet nélküli küzdelmeiben, a művek "harcban fogantságában" vezérfonalat talál.

Németh László esszéit olvasva arra is fölfigyelhethetünk, hogy - bár a műalkotást Németh is többretegű képződménynek fogja föl - egy-egy író "nyelvét" kitüntetett helyen tárgyalja. /Ez természetesen újabb irodalmunkat vizsgáló írásaiban, kritikáiban is jellemző. De a XVI. századról, a magyar irodalmi nyelv kialakulásának, pontosabban az anyanyelv irodalmi nyelvvé válásának századáról lévén szó a nyelvi szempontnak különösen nagy jelentősége van./ Németh László a nyelvben nem csupán eszközt lát, a mű szerves alkotó elemét vizsgálja benne. Nyelvi szempontu elemzése olykor impresszionisztikus megjegyzésekkel is megelégszik. Sylvester nyelvtanáról mondja: "Aki ezt írta, annak tolla alatt szivárványt játszik a tinta." /Sylvester nyelvtana, 75./ Találó képei, hasonlatai azonban mindig az írás javára válnak. Heltai Gáspár, ez a "derék szász" például úgy izlelgette a magyar nyelvet, "mint borkóstoló az idegen hegy borát". Bevallja, hogy a jól ismert Aesopus-mesék különösebben nem érdeklik ugyan, de Heltai nem is a mesék ujrairása miatt izgató számára: "... fegyverem, a szó, olvad meg és kovácsolódik itt ujja." /Heltai prózája, 82./ Heltai és mások prózájából azt a "pendülésnyi hamis csengést" /"botorkáló latinoességet"/ is kihallja, ami csak e század /a XVI./ sajátja. A Debreceni Disputából az "erőteljes" és "kitünő szólásokkal gazdag" nyelvet emeli ki. A

Szenci Molnár Albert zsoltárfordításairól írott esszéiből pedig kitűnik, hogy a "harcban fogantságot" a nyelvben is fontosnak tartja. Molnár Albert zsoltáraiban érzi "az anyagnak visszaütését, melyet a költőnek újra és újra le kellett bírnia." /Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk, 93./ Szenci Molnárt különösen nagyra értékeli Németh László. /"...nyelve mindig kész a tömör magyar vonásokra, jobban rimel, mint előtte akárki, még Balassinál is; ritmikai leleménye nem lesz Adyig senkinek nagyobb;" - A református énekeskönyv, 110./ Károlyi Gáspár bibliafordítását a Heltaiéval veti össze: a vizsolyi biblia Heltai "egyszerűbb és pontosabb" nyelvével szemben "diszesebb és numerózusabb". Károlyi munkájában a magyar nyelv "nagy és szerencsés iskoláját" látja. A nagyságot a világirodalmi rangu remekmű magyarra való átültetésével, a szerencsét pedig azzal magyarázza, hogy az addigi világirodalmi remekművek közül egyedül a biblia volt az, "mellyel a tizenhatodik század nehéz magyar nyelve is megpróbálkozhatott." /A vizsolyi biblia, 101./

Amit Németh László a XVI-XVII. századi irodalom nyelvéről mond, végül nagyobb összefüggésbe helyeződik. Németh László ugyanis a régiség nyelvi vívmányainak felsorakoztatásával azt a felfogást kívánja megingatni, hogy a magyar irodalmi nyelv a XIX. század alkotása. "Hol van az a fogalom, amit ennek a bátor nyelvnek a betyárpányvái el nem hurkolnak." - mondja Heltai nyelvről. /Heltai prózája, 82./ A "nyelvujítás előtti szegénységgel" a "nyelvujítás előtti tisztaságot" állítja szembe. Ezt a nyelvujítás-ellenességet tükrözi a Janus-arc-

cal című tanulmány is. Itt kerekén kijelenti, hogy a nyelvújításra nem volt szükség. Hogy is lett volna elkerülhetetlen a nyelvújítás, amikor a magyar próza már Kazinczy előtt olyan "művelten és bővérűn" tudott szólni, mint azt Faludi Ferenc művei bizonyítják. A nyelvújítás előtti és utáni magyar irodalom, valamint Kazinczy szerepének a megítélésében Németh László véleménye is alakult az idők folyamán. 1930-ban A tekintélyes ifju című írásában még egyetlen rossz szót nem mond az új stílus, "a magyar »dolce stil nuovo« hősről", az új nemzedék "diszkrét, de szivós seregkürtöseként" mutatja be. S ezt a képet még óriási különbség választja el a Kisebbségben tragikus kijelentéseitől. /"A mi hibbantóink közt az első és a legnagyobb kétségkívül Kazinczy Ferenc volt." - hangzik a félelmetes mondat./ Kazinczy és a nyelvújítás jelentőségét az irodalomtörténet persze másképp látja. Németh László inkább csak a nyelv megújítását tartja szem előtt, a mozgalom társadalmi szerepéről alig szól. Ugyanakkor igaz van abban, hogy Kazinczy nézetei közül a szélsőségeseket elveti. /Ezeket az elveket egyébként Kazinczy legjobb tanítványai is megtagadták később./

III/1. Protestáns kor

Az esszéket - külön-külön - a megírás sorrendjében is áttekinthetnénk, célszerűbbnek látszik azonban az írások témája által kínált /Az én katedrám című kötetben is követett/ kronológiát rendező elvként figyelembe venni. /Németh László-

nak az idők folyamán változó nézeteit - mint az eddigiekben - ezután is jelezzük./

A Sylvester nyelvtaná-ról írott esszé a protestáns kor tárgyalásának méltó bevezetése. Amit Németh László a század egyik nagy újdonságának, a magyar irodalmi nyelv megteremtésének tart, az itt generális szerepet kap. Bár a nyelvészeti munkában a vallomáskeresőt, az "emberjelleg" is hangsúlyozza, Sylvester munkájának elsődleges céljáról sem feledkezik meg. Tudja, hogy a nyelvtaniró előtt ez a cél lebegett: "bebizonyítani, hogy a magyar nyelv sem marad el a többiek mögött: grammatikára méltó nyelv." /Sylvester nyelvtana, 73./ Ez "az iskolai tankönyv ürügye alatt" írt "kulturegyveleg" tehát a magyar nyelv életrevalóságának, versenyképességének bizonyítása. Sylvester magyar disztichonjairól nem szól ugyan részletesen, de megemlíti, hogy az európai híru humanista "Nem borzad vissza a virágénekektől, s időmértékes versben summázza a bibliát." /Sylvester nyelvtana, 77./ /Mint tudjuk, Sylvester disztichonjaival is lényegében ugyanazt próbálta bizonyítani, mint nyelvtanával: a magyar nyelvnek nemcsak olyan rendszere van, mint a többi nyelvnek - többek között a klasszikus és bibliai nyelveknek -, hanem a képes beszédre is alkalmas, a költői kifejezés gazdagságában is fölveszi a versenyt bármely nyelvvel./ Németh László világosan látja: amit Sylvester a nyelvről mond, bizonyít, az nemcsak nyelvtudományi, hanem nemzeti szempontból is fontos. Erre figyelmeztet egyébként Horváth János is: "Látni való, hogy az egyezés az ő /ti. Sylvester/ szemében egyenrangot, a különбözés igen könnyen fölényt jelent más nyelvekhez képest. /.../ Egyezés,

különbözés egyaránt a klasszikus nyelvekkel vetekedni tudását jelenti a miénknek. Természetes, hogy nem köznépi, hanem grammatikai szabályokkal is dicsekedhető alakjában. /.../ Sylvesternek és az ily humanista tudósoknak nemzeti jellegét nem értheti meg az, aki a nemzetit e korban is a köznépre korlátozza..."⁵⁵

Egy néhány lapos esszé természetesen nem alkalmas arra, hogy a magyar reneszánsz szerteágazó problémáit megoldja. /Sylvester és a protestantizmus - protestáns-e egyáltalán, ha igen, melyik irányhoz tartozik stb. -, Sylvester és az erasmisták kapcsolatával nem foglalkozik. "bizonyára ő is Erazmusért rajong..." - megelégszik ennyivel./ Azt viszont Németh László kitűnően érzékelteti, hogy Sylvester János és kora a Mátyás és a Jagellók idején kialakult latin nyelvű kultúra és irodalom nemzetivé válása tanulmányozására példa. "Humanista ő, de a humanisták sehonnaisága nélkül." /Sylvester nyelvtana, 77./ ~~Reneszánsz~~, reformáció, humanizmus bonyolult összefüggései Klaniczay Tibor úttörő jelentőségű tanulmányáig⁵⁶ sok félreértésre adtak alkalmat. Ebből az összefüggésrendszerből /társadalmi gyökerek, stilisztikai problémák stb./ Németh László egyet emel ki: a nemzetivé válás kérdését. Ezt azután a Sylvester-kép kis mértékben való elrajzolása árán is fókuszba állítja. /Itt jegyezzük meg: az esszéből mintha az derülne ki, hogy Sylvester előtt európai és ugyanakkor sajátosan magyar jelenségek összefonódására nem lenne példa. A Pannónia dicséretét zengő Janus Pannonius megemlézése itt kétségtelenül fontos lett volna./

Ember és mű kapcsolatát Németh mindig kitüntetett figyelem-

mel kíséri, s az alkotók sorsában többnyire tragikus mozzanatokra figyel föl. Sylvester Jánossal is így van ez. Ezt a tragikus Sylvester-képet Balázs János monográfiája /Sylvester János és kora. Bp. 1958./ is átveszi. Igaz, Gerézdi Rabán támadja Balázsnak Sylvester boldogtalan életére vonatkozó megállapításait: "A sors irigy volt Sylvesterhez? Egy világi értelmiségi akkor nagyobb ivű pályát aligha futhatott be; ő elérte a maximumot: egyetemi tanár lett Bécsben."⁵⁷ Gerézdi Rabánnak igaza van: elszórt adatok alapján nem lehet meggyőző képet adni valamely író életpályájáról. Az a szemlélet, mely a régi magyar írók sorsában a megpróbáltatások sorát hajlamos fölfedezni, talán nem véletlenül alakult ki mégsem. Gondoljunk csak Kardos Tibor kevésbé ismert, poétikus című irására /Régi magyar literátorok boldogtalansága/, mely a hányatott sorsu magyar nép nem kevésbé hányatott életű íróiról szól.⁵⁸

Heltai Gáspár munkásságának irodalomtörténeti jelentőségét is a kolozsvári nyomda hírnevét megalapozó emberi alkattából, jellemvonásaiból vezeti le. /Heltai prózája/ "Békés ember volt" Heltai - mondja Németh - "Nem tartozott a kor dacos »vagy-vagy« vérmérsékei közé." Bár egyszerűsítésnek tűnik az író gondolatmenetében a mit? és hogyan? szokványos kérdésfeltevése, Németh László mégis a helyes uton jár, amikor Heltai különbözőségét - a csak a célra, a mit?-re figyelő korabeli protestáns írástudókkal szemben - a minőség, a hogyan? következetes érvényre juttatásában látja. A "»mit« -re néz, de a »hogyan« -ra vigyáz" Németh László-i megfogalma-

zását - mivel eszével és nem tudós értekezéssel van dolgunk - nem követi ennek a "mit"-nek kicsit részletesebb kifejtése. Heltai munkásságának társadalomkritikai oldaláról nem szól, a Magyar Krónikát, mely a szerző történelemszemléletének anti-feudális vonásait szintén tükrözi, éppen csak megemlíti.

Németh László azonban ezt a címet írta esszéje élére: Heltai prózája. Ez megint nem azt jelenti, hogy a kolozsvári Hoffgreff-Heltai-nyomda tevékenysége nem érdekli. Németh "itt és most" a magyar széppróza születésére kíváncsi. S a szépprózai igény első jelentkezésének vizsgálatára valóban Heltai prózai munkái a legalkalmasabbak. A gyönyörködtetés nem titkolt célja, a par excellence elbeszélői, vérbeli epikus erények /jellemábrázolás, dialógus, a megjelenítés érzékletessége, a leírások gazdagsága stb./ megjelenése köti le elsősorban Németh László figyelmét. Azt mondhatjuk: irodalomtörténetünkben ma már helyére került Heltai. Amikor Németh 1929-ben esszéjét írta, Heltai jelentősége még nem lehetett olyan evidens, mint ma. /"Heltai csak fordító" - írta a század elején Borbély István, Heltai monográfusa. - Bp. 1907./ Németh László éppen Heltai fordító tevékenységéből indul ki. Hangsúlyozza: "A fordítás azonban ebben a korban nem az a kötött műfaj, ami ma." /Heltai prózája, 79./ Ez a "szabadoság", a fordítandó szövegnek ez az átírása, átköltése az, ami - Németh szerint - Heltai tehetségét "kibontakozni engedi". Horváth János is a Száz fabula "főérdekét" a "kedves, érdekes olvasmányok" magyarra való átültetése mellett Heltai "eredeti versértelmezéseiben" látja. Abban a pluszban, amit Heltai a fordítás-átdolgozás során az eredetihez, a

Stainhöwel-Brant-féle német mesegyűjteményhez hozzáadott.

A XVI. századi magyar prózát monografikus igénytel tárgyaló Nemeskürty István könyvében Heltai legfontosabb írói erényeként a "rezignált bölcsességet", a "kegyetlen humort" nevezi meg.⁵⁹ Míg Nemeskürty a század "művelt polgárának" filozófiáját emeli ki, addig Németh László Heltai "akaratlan népieségéért", a "népi gondolkodás" tökéletes példájáért lelkesedik. S Németh László látszólag ismét aktualizál, valójában - a fogalmat kitágítva - a korabeli népies, pontosabban népi irodalom gondjairól ad megdöbbentően éles röntgenképet az évszázadokkal korábbi népiesességgel való összehasonlítás. /Tudjuk, 1929-ben népi írói mozgalomról aligha beszélhetünk. Az összehasonlítás nem is a mozgalomra, hanem az akkor még elszigetelt jelenségekre vonatkozik./ "Mi, mai írók is lehetünk népiesek, csak hogy ez akarat dolga, s a legjobbaknál is modor. Másképp vált az eszünk, mint a nép esze, s ha népieskedünk, a soha nem volt romlatlanságunkat hivatgatjuk, mint a rokokó dáma, ha pásztornak öltözik. Ebben a korban azonban nép és tudós közé még nem szakadt olyan mély árok, mint ma. Nehéz ezt megérteni! A műveltség nemzetközibb, paraszt és ur közt szélesebb a szociális örvény, mint ma, s mégis ezek a hajdani tudósok, akik pedig tudósok voltak a javából, vastkos parasztésszel állnak a tudomány elé, s eligazodnak benne, a kor magasabb igényeihez mérten is. Ez nem az író kitervelt, hejédesanyámos, csárdáskiskalapomos népiesége, nem népi átszerelése a gondolkozásnak: ez maga a népi gondolkodás. /.../ Sehol egy szál a mi irodalomizü művirág-hasonlatainkból. Ritka itt a kép, de ha jön, olyan, mint a népdal képe: elkerülhetetlen."

/Heltai prózája, 82./ Amikor Németh László 1931-ben körkép-szerűen mutatja be egyik tanulmányában az új irodalmi nem-zedéket Erdélyi Józseftől Halász Gáborig - éppen Erdélyről szólva - a népi örökség továbbélésének, folytathatóságának kérdéseit elemezve visszakanyarodik a Heltai-esszéiből ismert gondolatmenethez. A tanulmányból világosan kiderül, hogy Németh nem tartja csálhatatlan, mindenre és mindenkor jó megoldásnak /"biztos ládafiának"/ a népies hagyományt. "A népköltészet a gazdagnak sokat adhat, de a szegénytől azt is elveszi, amije van. A méltót önuralomra, szép magyarságra, a képzelet párducugrásaira tanítja, a méltatlant ellustítja, ostoba szólamokról elhiteti, hogy népi zamat, az együgyűségre költői zománcot ken, a verset kész ráára vonja, mű-elevenességgel mimeli a szellemi rugalmasságot, a gondolatritmusok darálóján forgatja a gépies verssorokat."⁶⁰ Hogy mennyire foglalkoztatta Németh Lászlót a magyar irodalomnak ez a nagy kérdése, azt 1945 utáni írásai is bizonyítják. Nemcsak a Bartók és a tizenkilencedik századi zene című tanulmányt említhetjük, hanem azokat a mai magyar irodalom elevenébe vágó esszéket, mint A magyar vers útja /1957/. Ebben visszatér a a Janus-arccal című korai írásában kifejtettekhez. Nem kívánjuk itt elhomályosítani azokat a változásokat, módosulásokat, melyek Németh László életművében majd fél évszázad alatt végbementek. De bizonyos kérdésekben - mint látjuk - Németh felfogása nem változott. A magyar líra legújabb termését vizsgálva továbbra is a két irány /nyugati és keleti/ jelenlétét konstatálja. "Nagy hiba lenne, ha a két irány képviselői olyanféle viszonyba kerülnének egymással, mint a mi időnkben

a népiesek és urbánusok: az egyik gyökértelen européerkedőt látna a másokban, az meg afféle levesfölmegítést, társadalmilag is időszerűtlenné vált parasztkodást."⁶¹ Németh világosan látja, hogy a mai népieknek /a kifejezést egyébként ő is pontatlannak tartja/ nem árt, ha tanulnak a másik iránytól: "intellektuális és erkölcsi feszültségből" példát vehetnek. De a népiekben nem lehet "a régi népiesek epigonjait látni". - Heltai Gáspártól indultunk és messzire jutottunk. De hát valóban messzire is vezetnek azok a szálak, miket a régi magyar irodalmi esszéktől indíthatunk.

Messzire vezet és meglepő összefüggésekre világít rá Németh Lászlónak A Debreceni Disputa /1929/ című írása is. Annál is elgondolkodtatóbb mindez, mert a reformáció drámairodalmának ezt az antitrinitárius vitadrámák közé sorolható alkotását a tudományos kutatókon kívül ma már alig ismeri valaki. A magyar reneszánsz dráma poétikája című tanulmányában Pirnát Antal is megerősíti, hogy a XVI. századi drámák már a következő században elfelejtődtek, bár a Debreceni Disputa utóéletére van, ugyan néhány adat.⁶² Németh László mindjárt a cikk elején különvéleménnyel áll elő. Kijelenti, hogy a Válaszuti Györgynek tulajdonított darabot nem tekinti drámanak. "Egy vezércikk vezércikk marad, ha regénnyé fujod is. A Debreceni Disputa műfajilag is disputa. Embereket, szegez egymás ellen, de nem úgy, mint a dráma, amely élettendenciák felelélésében mutatja be a teljes életet, hanem mint a meghamisított országgyűlési napló, mely előtt a pártérdek lebeg." /A Debreceni Disputa, 84./ Németh jól látja a disputa és a valóságban is megtörtént hitviták jegyzőkönyvei közötti kü-

lönbséget. ~~Az~~ A disputa "erőteljes" és "kitünő szólásokkal gazdag" nyelve mellett a jellemzést, a kompozíciót is kiemeli. Jellemábrázolásban - Németh szerint - a mű a XIX. századi magyar vígjátékokkal veszi föl a versenyt. Bár a darab eszméket /vagy eszméket is/ ütköztet, szerencsésen elkerüli az unalmas elmélkedések veszélyét. "Az élet csapkod a debreceni templom vitázói körül." - írja. /A Debreceni Disputa, 87./ Németh László tehát a műfaji /pontosabban műnembeli/ meghatározást elveti, ugyanakkor a mű értékeit elismeri, amikor a lejobb múlt századi vígjátékokkal hasonlítja össze. A kérdés bonyolultságát illusztrálандó idézzük ismét Pirnátot: "a reformátorok vitadrámáit és bibliai tárgyú színműveit mai szemmel nehezen tudjuk Plautus, Terentius vagy Aristophanes komédiáival azonos műfajú daraboknak tekinteni, a XVI. századi kiadványok azonban ezeket a darabokat is egyértelműen komédiáknak minősítik..."⁶³

Ám a találó megállapításoknál is izgalmasabb az, amit Németh László a Debreceni Disputába belelát. Elképzei, hogy egy modern drámaíró miként állítaná színpadra Juhász Péter és Dávid Ferenc vitáját. "Egyik oldalon az emberi cselekedetek szabad száju, minden rosszat föltételező beállítása, másik oldalon a nyughatatlan igazságszomj: a tizenhatodik század egyik legjellemzőbb antagonizmusa lepleződik le ebben a vitában." /A Debreceni Disputa, 88./ Tegyük hozzá gyorsan: ez a konfliktus nem csupán a XVI. század antagonizmusát hordozza. Németh László Méliusz Juhász Péterben a "dogmatikus befejezettségre" való forradalom utáni törekvést látja, Dávid Ferencben pedig "a forradalom eleven szellemét". S épp ez az a

mag, ami egy mai drámaíró számára kincset ér. Sütő András, a romániai magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotója bizonyára ismerte a disputát. Németh László figyelem fölhevítésszéjének ismeretében már kevésbé lehetünk biztosak. Mégis úgy tűnik, mintha Sütő Németh ötletét vette volna komolyan: a Csillag a máglyán című drámájában a Debreceni Disputához hasonló konfliktust választ. A betokosodó, megcsontosodó egyházat képviselő Kálvin és a változásokat minden pillanatban átélő, átérző Szervét vitája arra a másik, arra a valójában soha meg nem történt vitára emlékeztet, amit Debreceni Disputa néven ismerünk. /A párhuzamot olyan adatok is alátámaszthatják, mint az a tény, hogy Dávid Ferenc - miként ezt az irodalomtörténet is állítja - Szervét híveként, követőjeként fejtette ki elveit a vallási türelemről. Jóllehet később tulment azon a ponton, ahol Szervét megállt./ A Csillag a máglyán az elkerülhetetlen tragédiába torkollik: Szervét utja a máglyára vezet. A disputa Szervétje, Dávid Ferenc viszont - a darab propagandisztikus jellegének megfelelően - győz. Sikerral végződött így az antitrinitárius szerző naiv igazságszolgáltatása.

Németh László régi magyar irodalmi esszéi közül a /tudományos szempontból is/ legnagyobb hatást az 1928-ban írt Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk című írással váltotta ki. Pedig a cikk indítása csillogó-villogó esszét sejtet inkább, s alig hisszük, hogy itt tudósokat is érdeklő, elgondolkodtató fejtegetések is olvashatók majd. Persze Szenci Molnár Albert jellemzésének költői szépségei önmagukban is fölhevítik a figyelmet. "Molnár Albert nem volt poétaember. De a poéták

életét élte. A sors is hányta, de a szive is hánykolódott. Vitte a pénztelenség, de vitte a szellem János vitézeinek ujságszomja is." /Molnár Albert zsoltárai... 90./ Idéztük Németh Lászlónak a Molnár Albert élettragédiájára vonatkozó sorait: a jobb sorsra érdemes "nagy magyar" élete végén, Bethlen Gábor halála után nyomoruságos körülmények közé kerül, majd "a közöny árokszélén" hal meg.

Az író Molnár Albert gazdag életművéből csak a zsoltárfordításokkal foglalkozik, s joggal, hiszen az oeuvre kiemelkedő darabja mégis csak a többi, nagyobb méretű mű árnyékában intermezzo-szerűen meghuzódó Psalterium Ungaricum. Németh László hangsúlyozza, hogy nálunk a zsoltároknak nagyobb jelentőségük volt, mint például a franciáknál. Amit Marot és Béza műveiről ír, a mai francia irodalomtörténettel is egybehangzó: "Marot nem volt annyira protestáns, mint egy zsoltárirótól megkivánható. Béza nem volt annyira költő, hogy nevét zsoltárai a francia irodalomba bevihették volna." /Molnár Albert zsoltárai..., 92./ Nem kevésbé találó az a megjegyzés, amely a már a XVI. században komoly hagyományokkal rendelkező francia lira /Marot egy Villon és egy Ronsard között lép föl!/ és a zsoltárköltészet összefüggésére vonatkozik: "Különben is micsoda irodalomellenes gondolat a biblia nagy hullámveréseit a tizenhatodik század pipisgető francia strófáiba aprózni!" /Molnár Albert zsoltárai..., 92./ Az idézetekből is látható, hogy Németh László /bár egy helyen leírja ugyan Ambrosius Lobwasser nevét/ elsősorban franciamaagyar relációban gondolkodik. Pedig Császár Ernő már 1914-ben kifejtette, hogy Szenci Molnár Marot és Béza zsoltárainak

Lobwasser-féle német fordítását vette alapul, de munkájára Károlyi Gáspár fordításai, Sztárai zsoltárparafrázisai is hatottak. Emellett természetesen egyezések állapíthatók meg a Marot-Béza-féle francia zsoltárokkal.⁶⁴ Németh tehát direkter kapcsolatot tételez föl a francia szövegek és Molnár Albert fordításai között. /A forráskutatásban ő föltehetőleg nem merül el különösebben./ Jól látja viszont azt a pluszt, amit Dávid király zsoltáraihoz Molnár Albert hozzátett. A szöveg biblikussá tételére, elmélyítésére gondolunk. Szerepe van ebben annak a személyességnek is, melyre Tolnai Gábor hívta föl a figyelmet.⁶⁵

A Magyar ritmus című tanulmány tárgyalásakor már utaltunk arra, hogy az un. "tagoló ösztön", "tagoló hajlam", mely Németh szerint a magyar nyelv sajátja, a régi magyar irodalomban verstani szempontból - többek között - Molnár Albert költői műveiben testesültek meg. "Igazi argumentumul azok a poéták szólaltathatók meg, akiknek csak verssoruk volt, s a verssoron belül semmiféle ritmus sem kötötte őket, tehát adott szótagszámu, szabad sorokban irtak. Ilyen poéta Balassi is ilyen és sokkal pregnánsabbul ilyen: Molnár Albert." /Molnár Albert zsoltárai..., 95./ Többször hangoztattuk már: Németh László verstani elképzeléseit lehet vitatni és elfogadni, az értékelésnél viszont nem szabad elfeledni, hogy - minden jelentős verstani kutatás ellenére - a vita máig sem eldöntött. Tolnai Gábor írja: a Psalterium ritmikáját, jambusait "...csak a francia dallamokkal egységben" lehet megfejteni; "mivel Molnár Albert nem szövegverset irt - még akkor sem, ha a Zsoltárok /.../ szövegversként is remek-

művek-, hanem a dallam és a szöveg egységében fogant énekeket."⁶⁶ Nos, Németh László esszéje a dallammal egyáltalán nem /vagy csak alig/ foglalkozik. Azt azonban Gáldi László, a témát mindeddig legkimerítőbben vizsgáló tudós is elismeri, hogy Németh László - a maga, jóllehet sarkított, a Horváth Jánoséval polemizáló álláspontjával - ösztönzőleg hatott a további kutatásokra. "Németh László hangsúlyozta, hogy Molnár a dallammal együtt készen kapta a sorok szótagszámát, de joggal emelte ki Molnár magyaros ritmusmegoldásainak fontosságát: szerinte rajta állt, hogy valamiféle ritmust zökkenetesen belé."⁶⁷ Gáldi László nézete szerint a problémát sem a francia- német, sem a magyar ~~ritmus~~ ^{ritmus} kizárólagos vizsgálata nem oldja meg, ugyanakkor teljes mértékben igazat ad "az átmenetek, a versformák egybeolvadása" és "végtelen változatossága" /Gáldi László szavai/ Németh László-i tételének. - Amivel Németh László - a zsoltárok kapcsán - verstani észrevételeit zárja, az ismét a magyar költészet jövőjének az irányába mutat. "Hiszem, hogy a modern magyar vers épp abban ujlathat meg, ha természetétől idegen, sima jambus s a természetét zakatolássá ^é mervitő ütem helyébe a tagolás folyton új figurákba alakuló s egészében mégis férfias változatosságát emeli." /Molnár Albert zsoltárai..., 96./ Hogy nem légből kapott, hanem irodalmunk alapos vizsgálatából leszűrt tanács ez, azt Arany János és Ady Endre példája is mutatja. Mindketten igen nagyra tartották a zsoltárok esztétikumát. A Molnár Albert-féle költészet még arra a József Attilára is hatott, akinek jelentőségét Németh László akkor még nem értette meg.

Van a Molnár Albert-esszé befejezésében egy elgondolkodtató megjegyzés. "A kultúra nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnesé, irányítója. Ilyen értelemben volt a görögöknek és a franciáknak, s ilyen értelemben nincs ma nekünk kulturánk. De ha mégis van magyar csoport, mely százezrek alá tudott valami közös szellemi alapot teremteni, akkor a protestantizmus az, mindenhová elért, magyar könyv számba menő bibliájával és zsoltáraival."

/Molnár Albert zsoltárai..., 98./ Ugy gondoljuk, Németh Lászlónak már ebben a korai írásában kirajzolódik az az irodalomszemléletében mindvégig központi szerepet betöltő /legjobban a Magyar műhely című tanulmányban megfogalmazott/ elképzelés, mely szerint a magyar irodalomnak nem voltak igazi műhelyei: írók, művészek, tudósok nem ismerték föl: a közös célokért együtt is kell dolgozni, nem döbbentek rá, hogy "nagy jelentőségű feladatok elvégzésére kedvező helyzetben" vannak. Németh László értelmezésében így a protestantizmus hatására kialakult /illetve kialakulhatott/ egy műhely-féle, s a nemzeti kötelességek szemmel tartása mellől nem hiányzott az európai távlat sem. Hogy ez a műhely igazán mégsem tudott kibontakozni, hogy elszigetelt, nagy egyéni vállalkozásokon kívül tulajdonképpen "műhelymunkáról" nem beszélhetünk, az történeti fejlődésünk ismert objektív körülményeivel magyarázható. De adva volt a feladat, melyben a tudományos és művészi erőfeszítések ösztönzőre találtak. "... a nagy vívmányokat itt is azok csikarják ki, akik sok ember fejlődését érintő nagy feladatokat ismernek fel s oldanak meg műveikben."⁶⁸

Ha a Molnár Albert-esszé a tudománynak, a kutatóknak is ötletet, ösztönzést adó, invenciózus gondolatmenetével és megállapításaival tűnik ki, A vizsolyi biblia /1929/ című írás valójában lényegében tartalmazza mindazt, amit Károlyi Gáspár művéről - információ és értékitélet szempontjából egyaránt - illőnek tart az irodalomtörténet elmondani. Azon ugyan meditálhatunk, hogy a XVI. századnak tényleg Balassi Bálint költészete és a protestáns bibliafordítás-e a két legjelentősebb magyar irodalmi alkotása. Bár Károlyit Horváth János szerint is "a század legjobb prózairói közé kell sorolnunk..."⁶⁹ Németh László Károlyit "szerencsés és szivós embernek", "a biblia-óceán első átrepülőjének" nevezi. "Benne tisztelem a protestánsok közt uttörő Komjátit, az írásról ifjan lemondó tehetséges Pestit, a kulturhős Sylvestert, Heltait, s ki tudja hány elkallódott fordítás szerzőjét." /A vizsolyi biblia, 101./ Németh László tehát joggal mondja ki, hogy a Károlyi-biblia a magyar nyelv és műfordítás történetében "nem ugrás". A nyelvi idegenszerűségek, a fordítói tévedések - Ballagi Mórától Révész Imréig hangoztatott - sorozata magyarázza ezt. Arra is utal Németh, hogy nem tisztázott Károlyinak a korábbi magyar fordítókhoz való viszonya. Amit a Károlyi-fordítás biblikusságáról, a bibliai ízről mond, az találó és pontos jellemzése annak a folyamatnak, mely idővel még a fordítás botladozásaiából is valami "tősgyökeres" archaikumot varázsolt. "Ha azt mondod valamire, hogy biblikus, nemcsak zsidó rituéra, de hajdanvaló magyarságra is gondolsz. Ez a magyarság sokszor tán annyira sem tiszta, tősgyökeres és romlatlan, mint a mi megújított magyarságunk. Megróhatod

latin fordulatait, mondatstrukturáját, magyartalan kifejezéseit. De még latinságai és nyelvficamai is egy zordabb és visszahozhatatlan magyar multtal súlyosak, s mindig meg fogják találni rajongóikat." /A vizsolyi biblia, 103./ - Az én katedrám című kötetben a régi magyar irodalmi kisesszék között találjuk annak az előadásnak a szövegét is /A református énekeskönyv/, mely 1940-ben a Kálvin Társaság egyik értekezletén hangzott el. A Molnár Albert zsoltáiról írt esszéhez viszonyítva Németh itt újat és témánk szempontjából fontosat nem mond. Példákkal igazolja a régi magyar ritmika háttérbe szorulását, s a jambus és a trocheus diadalutjának kezdetét a magyar irodalomban Kazinczy előtt már a "pap és formateremtő lángész", Faludi Ferenc költészetében fölfedezi.

A költészet XVI. századi fölfogásának Németh László-i interpretációját említettük korábban. A 25 éves korában írt Balassi-cikkben /Balassi Bálint, 1927./ az író így vázolja föl a század líra ideálját: "Mást jelentett Balassinak a költészet, mint nekünk. Másképp értelmezte az eredetiséget, s másképp a poétai igazságot és hűséget. Ami képet talált, a versibe írta, amelyik török, német, latin, horvát, lengyel, olasz vagy oláh nóta megtetszett neki... átvette a strófa-szerkezetet." A vers rendeltetése is más volt: Balassi "néha csak szerelmi diplomáciául használta a verseit..." "S ez a verses szerelmesdi lesz az, ami Balassi Bálintot közelebb hozza a lirájához." /Balassi Bálint, 117./ Németh László - igen helyesen - az életrajzot is abból a szempontból vizsgálja, hogy a biográfiai mozzanatok miként segítik élet és költészet egységének tanulmányozását. Balassi "vadul gazdag"

életének költészetre fordított évei között úgy jelöl cezurát, hogy a "csélcsap, nótakedvelő ifjuságot" egy "halhatatlan ifju lírai gesztussal", "a bujdosásba és kétségbeesésbe vivő férfiindulatot" egy "igaz lírai regénnyel" azonosítja. Ez a felosztás végeredményben igaz is, e líra fejlődésének szakaszait az irodalomtörténet is így határozza meg. Azzal a különbséggel, hogy az 1584-ig, Balassi házasságáig tartó pályaszakasz mellett - az ezt követő évtizeden belül - újabb két periódust különböztet meg: a bucsuzó és bujdosó verseket, a Coelia-ciklust, az epigrammákat és a kései istenes az utolsó évek /1589-1594/ terméséhez sorolva. A Balassi-líra fővonalait Németh annak ellenére is jól érzékelteti, hogy ismeretei - nem az ő hibájából - 1927-ben meglehetősen hiányosak lehettek. Az író nem ismerhette például Eckhardt Sándor kutatásainak /jórészt csak az 1940-es években publikált/ eredményeit. A Szép magyar komédiáról pedig 1958-ig a kutatók sem tudtak. Az Eurialus és Lukréciáról is azt mondja Németh, hogy "Balassinak tulajdonított". /Ennek igazolására "bőséges külső, de igen kevés belső érvet" lát./ Manierizmusról, a késő-humanizmus ideológiájáról, az ujsztoicizmusról, a korabeli humanista költészet hatásáról /Marullus, Secundus/, az istenes és a szerelmi énekek összefüggéséről nem beszél /nem beszélhet/ Németh László. E kérdések jelentős részére csak évtizedekkel később, a hazai és a nemzetközi irodalomtudomány fejlődése vetett fényt. A petrarkizmus lényegét is jól érzékelteti Németh, Balassi vitalitását középpontba állítva pedig a reneszánsz költői egyéniségről fest vonzó képet. Azt a fejlődésvonalat viszont láthatólag nem veszi észre, amely a

szubjektív lírától az epigrammáig, az énektől a poéta doctus szövegverséig vezet.

Természetesen nem vethetjük Németh László szemére, hogy huszonöt éves fiatalember létére nem ásta bele magát Balassi lírájába, hogy nem ismerte föl a hárompillérű verskompozíciót és az aranymetszés szabálya jegyében írt verseket. /Ez utóbbiakat már igazán csak a maximalizmus karikaturájaként említjük meg./ Annyit azonban megállapíthatunk, hogy míg a Szenci Molnár-esszé például figyelemre méltó tudományos eredményekkel bír, addig a Balassi-cikk inkább csak ismeretterjesztő funkciójában excellál. Balassiról Németh egy szép esszét írt - de szépet, s ez vitathatatlan. "...egymást érik a bécsi Zsuzsannához, cortigánához és lengyel citeráslányhoz szóló énekek, melyeknek dévaj hangja mögött egy trubaduri pózt föláldozott lélek cinizmusa zokog." /Balassi Bálint, 121./ Aki ilyen mondatokat leír, annak sikerült megérteni és megértetni tárgyát. A plasztikus megjelenítést persze néhány helyen fölváltja az ifjui nagyotmondás. Balassi "modern" költő volt és "magyar" - mondja: "Modern, mert szeretett minden izt, minden hangot..." "» Magyar: mert főúr létére is bitang volt hazájában..." /Balassi Bálint, 121./ Nem hisszük, hogy a modernség és magyarság fogalmát kimerítené ez a meghatározás. Ugyancsak jellemző ebből a szempontból az, amit a költő bucsuverseiről ír Németh. "Ez a magyar Bucu és nem az Eötvösé. Magyarság ez és fájdalom, nem emelkedettség és retorika." /Balassi Bálint, 120./ Nézzük először a konkrét ügyet, az Eötvös-költeménnyel való összehasonlítást. Eötvös 1836-ban írt Bucsu című versét legezebb és legsikerültebb

alkotásai között tartjuk számon. Amire Németh bírálatát alapozza, nem helytálló, mert Eötvös érzelmessége, pátosza itt igazi fájdalmat takar, s ha van is némi szónokiasság a versben, retorikáról túlzás beszélni.⁷⁰ Másrészt a magyar fájdalom /és ehhez hasonló/ emlegetése óhatatlanul olyan szférákat is bekapcsol, melyektől Németh egyébként elsőként hátrálna el magát. Olykor olyan terminológiát és olyan kifejezéseket használ, melyeket mások már a 20-as években lejárattak. Azért időzünk el ennél a kérdésnél ilyen hosszan, mert Németh esszéiben gyakran visszatérő jelenséggel van dolgunk.

III/2. XVII. és XVIII. század

Az én katedrám című kötetben az ilyen alcim alatt összegyűjtött tanulmányok közül hárommal foglalkozunk mindössze. /Az alcim ugyan megtévesztő, mert nemcsak Németh Csokonai-cikkeit találjuk itt, hanem a Berzeinyi könyvet is például./ E három esszében négy íróról van szó /a Janus arccal Zrínyi Miklóst és Faludi Ferencet állítja középpontba/, s a négyből csupán kettő /Zrínyi és Bethlen Miklós/ a Németh László-i periodizáció szerint a "régi magyarság" írója.

Az 1932-ben írt Bethlen Miklós tanulmányról Hopp Lajos már említett munkájában kijelenti, hogy "A Bethlen kép történelmileg nem hiteles, de azáltal, hogy kisajátított történelmi forrásértéke mellett irodalmi jelentőségét és európaiságát is felfedezi, hozzájárult Bethlen emlékirat-

írói, művészi értékeinek felszínre hozásához,"⁷¹ Ha a Bethlen portrét elitélő sommás megállapítással nem is értünk egyet, a Németh felfedezői szerepére vonatkozó megjegyzésnek igazat kell adnunk. Az önéletírást, mint tudjuk, Szalay László adta ki 1858-60-ban, de 1943-ig nem volt újabb kiadás. Németh László írása az első komoly értékelés Bethlen Miklóról, az íróról.

A 30-as években - Némethnek a magyar rádiónál kifejtett tevékenysége is ezt bizonyítja - a nemzeti önismeret forrását az író a XVI-XVII. századi magyar történelemben látja. A Bethlen-esszéiben azt kísérli meg, hogy hőseit "legalább mint eszmét multunkból integrálja." /Bethlen Miklós, 125./ Igaz, Bethlent is a "tragikus magyarság" reprezentánsaként mutatja be. Ám az a gondolatrendszer, ami igazán a Berzsenyi- és a Kemény-esszéiben, különösen a Kisebbségben uralkodik el, itt még csirájában van. De jelen van. Az író, ha úgy tetszik, valóban a "mély-magyarság" kritériumait szem előtt tartva jellemzi Bethlent. Viszont az a módszer, melyel Németh - nemcsak itt - hőseit bemutatja, a legösszetettebb és sokrétűbb egyéniségeket is örökre emlékezetesen világítja meg. Olyan szuggesztív képet adva így, amit a marxista kutatás sem tud megkerülni. /Utalhatunk itt például Tolnai Gábor Bethlen-tanulmányára is./

Németh - korábban is megfigyelhettük - vonzódik azokhoz az emberekhez, akiket kemény fából faragtak. "Milyen szíjból van kötve, aki ennyi szenvedésnek a végén rabságban emlékiratot szerkeszt, nehogy őt tartsák gyermekei Erdély leglatrabb emberének." "A csonkjáig nyesett fa vitalitása ez,

az idő fölé erőszakoskodó emberé, akinek rabság, ország-
égés, tizenöt koporsó sem veheti el kedvét tőle, hogy karjá-
val, eszével, ágyékával igent mondjon." /Bethlen Miklós,
128-29./ Németh László jól látja, hogy Bethlen emberi-művé-
szi jellemzői között az artisztikumot, a művészi megfor-
máltság tökélyét hiába keressük. Bethlen páratlan /kora
magyar világában legalábbis egyedülálló/ műveltsége még
szoros összefüggésben van az ösztönélettel, "az ősember és
a művelt ember itt barbár egymásrautaltságban élnek; a fej,
melyet huszonöt éve nem mosott, összetartozik az aggyal,
mely hazájában a legeurópaiabb volt." - mondja. /Bethlen
Miklós, 131./ Németh Lászlónak tökéletesen igaza van abban,
hogy Bethlen - európai kortársaihoz hasonlítva - a korabe-
li franciákkal egy sorban emlithető. Legfeljebb sorsukat,
műveltségük természetét illetően van eltérés. Jól magyaráz-
za Németh Bethlen vallásosságát is. Hangsúlyozza, hogy az
emlékiratíró különválasztja a religiot /a vallásos érzést/
és a confessiot /a hitvallást/. Bethlen európaiságát, az
európai kortársakkal való egyenranguságát annak jelzése is
még jobban magyarázta, árnyalta volna, hogy miként hatott
emlékiratírónkra a cartesianizmus, a puritanizmus /ezen
belül a presbiterianizmus/ és a coccejанизmus.

Az esszéből végülis valóban összeáll egy olyan Bethlen-
kép, ami - szigorúan az irodalom körein belül maradván is -
illusztráció lesz ahhoz a pár év múlva kikristályosodó el-
képzeléshez, ami a Kisebbségben íratja meg. Németh László
a magyar prózának Jókai és Mikszáth neve által jelzett

vonulatában olyan irányt lát, ami sajnálatos módon elnyomta a korábbi nemes és másféle próbálkozásokat. Kialakult így egy olyan szemlélet, ami csak a Jókai- és Mikszáth-tipusu elbeszélőket tartotta igazán irónak, s a Bethlen Miklósokat és Kemény Zsigmondokat kirekesztette. Németh László igazságot szolgáltat Bethlen Miklós "magyar prózai igyekezetének": "Bethlen, ha vigyáz rá, kitűnő prózairó, nem nagynám ki a legkülönbek közül." /Bethlen Miklós, 134./ Az önéletírás első és második része között ugyan - joggal - nem kis minőségi különbséget lát, a másodikban jobbára csak "néhány szépirói szigetet". A kimondottan emlékiratirói erényeket Németh nem különíti el a prózairói kvalitásoktól, jellemzése így is telitalálat: "Elbeszélése drámai, inkább jellemző és izes, mint sima, de ahol időt hagy a pusztai fogalmazói remeklésre, ott ez a stilisztabőrbe bujt farkas bizony rápirít késő utódaira." /Bethlen Miklós, 134./ Hogy itt a magyar barokk próza egyik alapművéről van szó, arról nem szól Németh. Az pedig, amiként Bethlen helyét kijelöli prózánk fejlődésében, éppen ellenkezője a kutatások mai állapotát tükröző felfogásnak. Tolnai Gábor tanulmánya óta Bethlen a Szenci Molnár Alberttel kezdődő "polgári irányzatú prózastilus" követője, s mint ilyen - a többi erdélyi emlékiratíróhoz hasonlóan - a XIX. századi regényirodalom előfutára.⁷² Mindez nem homályosítja el Németh jelentőségét Bethlen Miklós fölfedezésében, munkássága - jó néhány fontos kérdést érintő - magyarázatában.

A Janus-arccal című írásra /1941/ a korábbiakban már többször hivatkoztunk, a nagyivű Németh László-i gondolat-

menet érzékeltetése viszont megkivánja, hogy - egy-két dolgot ugyan megismételve - fölidézzük a cikk logikai vázát is. Németh abból indul ki, hogy kb. 1700 előtt nem volt Janus-arcu a magyar irodalom. "A tizenhatodik század irástudója benne élt az idők közös latin műveltségében, és benne élt a Kárpát-Duna táji szokásokban." /Janus-arccal, 169./ A XVII-XVIII. század fordulóján bekövetkező változás két különböző szerepet juttat a lirának és a prózának. A magyar költészet a nagy európai mozgalmaktól "kapta az oxigént", a legújabb korstílusok is először a lírában jelentkeztek. A próza viszont "a magyar állandóságot" tükrözte. "Igy lett a magyar próza és magyar költészet a magyar irodalom Janus-arcává. Egyik, amellyel magába, a múltjába, keletre, a másik, amellyel nyugatra, az európai érzésekbe, a jövőbe néz." /Janus-arccal, 171./ A keleti és a nyugati orientációt azonban nem állítja szembe. Hamis alternatíva helyett a kölcsönös kiegészítést tartja ideálisnak. /Fontos ezt kiemelnünk, mert például Veres Péter szászói beszédében már valami misztikus kelet koncepció érvényesül. Veres Péter akkori elképzelése szerint a nyugatiság, az európaiság mindig csak bajt okozott./ A nagy magyar költők - jól látja Németh - többnyire ugyanolyan jelentősek voltak prózában is. A lírikusnak a próza "édes hazajövés". "A próza levetteti a költővel, ami a versdivatidénypóza volt; a költő viszont arra kényszeríti a prózát, hogy nagyvilágot járt igényeihez csinosodjék. A költő otthonosabb és magyarabb, a próza műveltebb, európaibb. Így lesz költőink prózája a magyar pallérozottság legmegnyugtatóbb iskolája." /Janus-

arccal, 172./

Az esszé első felében olvasható fölismerések illusztrálására Németh László Zrinyi Miklós és Faludi Ferenc műveit használja példának. Mindkét írónál kiemeli a barokk jellegzetességeket /érdekes módon a barokk fogalmát is ebben a cikkben használja először gyakrabban/, ám a barokk megnevezés stílust jelent a számára, s nem irodalomtörténeti korszakot. Zrinyi prózájában a barokk iskola áldásos hatását mutatja ki. "Jól épített mondatok állanak előtte, és szeret sok kis vonásból barokk módra, egy jól tagolt egészet szerkeszteni." /Janus-arccal, 173./ A tanulmányban Németh László ismét kifejti azt a meggyőződését, hogy "a magyar felvilágosodás színe" már a "két papi emberben", Bod Péter és Faludi Ferenc tevékenységében jelentkezik. Természetes, hogy Faludi vagy Bod Péter életművének a magyar felvilágosodáshoz való tartozását nem azért tagadjuk, mert papokról van szó. Hiszen Meslier abbé, a francia felvilágosodás egyik legmerészebb képviselője, a XVIII. századi kommunizmus egyik érdekes alkotásának /Testamentum/ szerzője is plémiános volt. Mind Faludi, mind Bod Péter "a barokk társadalom levegőjét szitta." - mondja Németh. Az író a felvilágosodás fogalmát úgy terjeszti ki Faludira, hogy kijelenti: "A felvilágosodásnak nemcsak Voltaire-jei voltak. Hatalmas irodalom emésztette a tintát, hogy az új életörömet s vakmerő észjárást egy nyájas társasági élet korlátai közt tartsa." /Janus-arccal, 176./

Zrinyi Miklós prózai munkáiról szólva Németh László - fentebb ismertetett gondolatmenetéhez igazodva - a magyar

gondok és viszonyok tükrözésére hívja föl a figyelmet. Jól látja, hogy Zrinyi ezekben a művekben kora magyar közvéleményéhez szólt, az írásnál praktikus célok vezérelték. A prózairó Zrinyinek a nyelv szempontjából való értékelése már nem egyértelmű lelkesedést vált ki Németh Lászlóból: "...a latin szók fölösleges szennytől ő sem óvta meg inas, erőteljes nyelvét." /Janus-arccal, 173./

Faludi Ferenc, a XVIII. századi magyar barokk legjelentősebb írója viszont - éppen a nyelv felől közelítve - igen előkelő helyre kerül. "Ha az írókat nem műveik nagyságával mérnék, hanem azzal, hogy a nyelvben mit vittek végbe: Faludi Ferencnél aligha volna két-három nagyobb írónk." /Janus-arccal, 174./ Igaz, a nyugati időmértékes verselést ő vezette be a magyar költészetbe, de "fülében még ott volt az egész régi magyarság..." Hogy Faludi tudatos nyelvművész, joggal állítja középpontba Németh László. Abban is igaza van, hogy néhány versében /mint például a Tündérkert "virágbáljában"/ már a rokokó jellemző vonásaira kell figyelniük. De nem tulozza el Faludi költői jelentőségét, biztos érzéssel nevezi meg azt a pluszt, ami Csokonait Faludi fölé emeli. Kétségtelen az is, hogy "A wakefieldi lelkész pápista rókának" /Oliver Goldsmith XVIII. századi angol íróhoz hasonlítja itt Németh Faludit/ verseiben jóval több az eredetiség, mint prózájában. Ám a Téli éjtszakák szerzője prózát írva "fűszerezi" igazán "hazája szokásait a világ izlése szerint." /Janus-arccal, 174./

A Sziget Erdélyben /1940/ című Bethlen Kata-esszéével dolgozatunk következő fejezetében foglalkozunk részletesen.

IV. Németh László és Bethlen Kata

IV/1. Az önéletíró Bethlen Kata

Bethlen Katát századunk számára Németh László fedezte föl. A fölfedező, rácsodálkozva az ismeretlenség homályából előállított személyre, jelenségre, többnyire eltulozza a fölfedezett értékeit. Bátran állithatjuk: Németh László nem követte el ezt a gyakori hibát. Bethlen Kata értékelése kiállta az idő és a tudományos vizsgálat próbáját. Sükösd Mihály nagy tanulmánya⁷³ - bár "amatőr írástudóról" beszél - igen előkelő helyet szán a grófnőnek a magyar irodalom fejlődésében. Az önvizsgáló, önelemző próza uttörőjét látja benne. A magyar irodalom története 2. kötete - terjedelemben is - méltó módon emlékezik meg Bethlen Katáról. Nincs tehát szó tulértékelésről. Az író - régi irodalmunk tudós kutatóit megelőzve - világította meg literaturánk egyik elfeledett alkotójának érdemeit.

A legujabb irodalomtörténeti szintézis nem véletlenül tárgyalja Bethlen Kata munkásságát "a barokk rendiség válságának és újraerősödésének" periódusán belül "a korszerű főúri és nemesi törekvéseket" felsorakoztató fejezetben. Napjainkban már általánosan elfogadott stiluskategória a barokk. Németh László - mint láttuk - ritkán használta ezt a stilusmegnevezést. /Ezt persze az is magyarázza, hogy mások - például Szekfü Gyula - kisajátították a barokk megnevezést, s Németh kerülni akarja a terminusok egyezé-

sét./ A kutatás azóta bebizonyította, hogy nagyon sok XVII-XVIII. századi jelenséget csak barokk jelenségként foghatunk föl. Az ekkor született emlékiratokat is a barokk próza egyik rendkívül erős ága, az "elbeszélő stílus" által is jellemezhető vonulata felől közelíthetjük meg. Bár "a változatban - mint Bán Imre írja - olyan tarkaság van, hogy egyes megnyilvánulásai közös nevezőre alig hozhatók. A XVII-XVIII. századi erdélyi emlékirat, Kemény Jánostól Bethlen Katáig kétségtelenül a magyar barokk próza része, de egyaránt távol áll a seicento modortól vagy az érzelmes retorikától." Bethlen Katáról szólva Bán Imre "az előadói modorhoz" kapcsolódó "önmarcangoló lélekvizsgálatot és a bibliás pátoszt", "a szándékosan disztelen stílust", "a mélyen átérzett egyéni mondanivalót" emeli ki.⁷⁴

Hogy mennyire távol áll Bethlen Kata a felvilágosodás északultuszától, racionalizmusától, azt pietizmusa is bizonyítja. Az állandó büntudat, aszkézis, a világ determináltságában való hit, az üdvözülés utáni vágy többnyire mindenféle "ésszerűségnek" ellentmond. Arra Sükösd Mihály is rámutatott, hogy az önéletírásban a tételes pietizmusnak viszonylag kevés megnyilvánulási formája van. A Biblia szünet nélküli tanulmányozása, az érzelmeknek, a szív érzelmeinek ápolása viszont par excellence pietista jelenség, mely a szubjektum addig ismeretlen területeinek ábrázolása előtt nyit kaput. A felvilágosodásra /a koraira is/ a Horatiustól eredő jelszó, a "Merj gondolkodni" a jellemző. Bethlen Kata az élet, a világ nagyon sok dolgát nem meri végiggondolni. Kevés olyan alkotót ismerünk a magyar irodalomban, aki eny-

nyire hisz a kálvinista predesztinációban. A felvilágosult gondolkodók a toleranciát hirdették. Ez aztán végképp hiányzik Bethlen Katából. "...gyermekségetől fogva irtóztam a pápista vallástól..."⁷⁵ - írja egy helyen. Akkor van igazán elemében, amikor a pápista csodatételeket "csufolhatja". Erkölcsös élet a vallás - a protestáns vallás - nélkül Bethlen Kata számára elképzelhetetlen. A földi boldogság helyett az égre függeszti szemét. Betegségéről írja: "...én a fájdalomnak éppen semmi erejét nem éreztem; sőt gyönyörködve kimondhatatlan nagy örömmel szemléltem, mely gyönyörűség dolog a léleknek a testnek sátorából kiköltözni." "Egyszóval soha én lelkemet megvidámitó gyönyörűségesebb állapotban nem voltam."⁷⁶ Helyesen állapítja meg Sükösd Mihály: amikor Bethlen Kata a maga és a hozzá legközelebb álló emberek halálát emlegeti, kívánja, akkor az életre gondol, az életet érti rajta. "A földi jelenvalónál tisztább és teljesebb életet, ahol nincs döghalál, hidegrázás, idegen vallás és »gyülölködő rokonság«." ⁷⁷

Nem nevezhető Bethlen Kata a felvilágosodás előfutárának az osztályjelleg, a többi osztályhoz való viszonyulás szempontjából sem. Amit a parasztokról mond, az a legkonzervatívabb feudális felfogást tükrözi: "...a parasztember olyan mint a sebes árvíz, amely valamerre mégyen, rontást csinál, úgy ez is nem tudja a mértékeket és a határt semmi-
ben, s amit cselekszik magának is urának is romlására való."⁷⁸
A felvilágosodás kelet-európai specifikumai közül egyet viszont - bármilyen furcsán is hangzik - nagyon erőteljesen látunk kibontakozni Bethlen Kata életművében: a nemzeti füg-

getlenség és önállóság eszméjét. De mindjárt világosabbá válik ez is, ha a hódító katolikus Habsburgok és a protestáns Erdély közötti feszültségre gondolunk. A vallásnak itt határozott társadalmi funkciója van.

Nem célunk az önéletírás legapróbb részletekig való ismertetése, a továbbiakban azokat a motívumokat emeljük majd ki, melyeket Németh László a maga szemszögéből nézve fontosnak tartott illetve amiket az író saját műveibe is átszivárogtatott. A XVIII. századi emlékiratok jellemzőjeként szokás emlegetni, hogy a korábbi, a történészek számára forrásértékű memoárokat fölváltják az egyén legszemélyesebb gondjait kitergető művek. Bethlen Miklós emlékirata még egy - nem is akármilyen - történelmi periódusnak lett hű tükre. Bethlen Kata munkájából a történelem kiszorul, csupán jelzésszerűen létezik. Pedig a történelem akkor sem bánt kesztyűs kézzel az emberekkel. Az "elborító özönvizre" - a maga módján - persze Bethlen grófnő is reagált. Szigetet teremtett. De ez már a Németh László és az önéletírás közötti kapcsolat egyik összetevőjére világít rá.

IV/2. Sziget Erdélyben. Németh László Bethlen Kata-tanulmánya

A nevezetes esszé Móricz lapjában, a Kelet Népében jelent meg először.⁷⁹ Egy évvel a tanulmány megírása előtt, 1939-ben Németh László Szilágyi Sándor Vértanúk a magyar történelemből című művének olvasásakor figyel föl a "protestáns Antigonéra". S mindjárt megdöbbenő hasonlóságot érez Bethlen

Kata és az ő nyolc évvel korábbi regénye, a Gyász Kurátor Zsófia között. "Már hallom is az én Kurátor Zsófi hangját, amint magukra, s házasságukra az átkot mondja. Pedig nem szive ellen való a férfi."⁸⁰ A memoár nagy témáját az író a "hibás házasságban" látja. Pedig az első férj, Haller László igazán nem rossz ember. Sőt, még ő védi Katát a más hitre téríteni akaró rokonság elől. "...az én uram lévén igen vidám, rendes tréfáju, magát kedveltető ember, minden atyafiai szerették..."⁸¹ - mondja az önéletíró. Mégis azért fohászkodik "az igaz istenhez", hogy egy esztendő múlva válassza el őket egymástól. És isten meghallgatja az ő könyörgését, Haller László fiatalon meghal. A második házasság /az öreg gróf Teleki Józseffel/ már viszonylag nyugalmasabb. Egy évekig tartó pereskedés azonban továbbra is pokollá teszi az életét. /A Haller-rokonok ki akarják venni a református anya kezéből a két gyermek, Pál és Borbála neveltetését./ Aztán Bethlen Katában a büntudat is fölébred a "hibás házasság" miatt. "Ez az állapot az, melyben nyúl az Isten kemény kezekkel az embernek belső részeihez."⁸² Németh László a szavakban, kifejezésekben is azonosságra bukkan, s rögtön megjegyzi: "hányszor hallottam ezeket a belső részeket nehéz parasztasszonyoktól emlegetni."⁸³ /Érdekességként említjük meg: az 1931-ben írt Gyász című regényben Horváthné már így beszél: "Mintha az egész belső részem ki akarna szakadni."⁸⁴/ Németh László arra is rájön, hogy nálunk a "Tamási Áron népéhez és Szophoklész fenségéhez" egyaránt közeli régi magyar arisztokrácia "uri hagyománya" a kienemességen keresztül átszivárgott a jobbágyság-

ba és "parasztetiketté" merevedett. /Az 1932-ben írt Bethlen Miklós-tanulmányban olvashatjuk ezt a felfedezést./ Az író görögös korszakától kezdve megfigyelhető ennek a felismerésnek a művekben való jelentkezése. Ezért van az, hogy már a korai novellákban nem egy Németh-hősnő görög tragikaként és arisztokrata nagyasszonyként áll elénk. Pedig falusi komaasszonyokról van szó valójában.

A multnak a mába való átszivárgásánál is jobban izgatja Németh Lászlót a jellem, "a magát gyötrő szenvedély". Joggal teszi föl a kérdést Sükösd Mihály: szent vagy szörnyeteg? Ez a makacs, hajlithatatlan természet törvényszerűen ütközik falakba. Kilóg a többi ember közül. "... a tartásra, az isteni elhivatottság glóriája alatt a külvilágnak ilyen egyszerre gögös és alázatos távoltageására nem sok példát ismerünk." - írja Sükösd.⁸⁵ Németh László is hangsúlyozza, hogy a "nagy lelkekben többnyire van is valami szörnyetegszerű."⁸⁶ Bethlen Kata anyaként is ijesztő. Egyik fiának a halála valóságos megkönnyebülés számára. Pedig szereti /ugy is mondhatnánk: imádja/, szépségéről, okosságáról verseket ír. Mégis köszönetet mond istennek, mert megakadályozta, hogy a kedves fiu az anyáéval ellenkező vallásban nevelkedjen. "... szeretetem mindenkor istenhez való felfoháskodással volt, hogy az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocsolja lelkét." Fontos motívumhoz jutottunk itt el. Érintkezési pontot is mondhatnánk. Németh nagy regényében, az Iszonyban majdnem szó szerint megismétlődik az imént idézett mondat. Miként az is el-

gondolkodtató, hogy a "magát gyötrő szenvedély" az életrajz tanúsága szerint - ahogy Németh László mondja - "egy kis körben új életet képező erővé s egy tágabbban - a nyájas Genfi-tó erdélyi partjain - társas kellemességgé" alakul át.⁸⁷

Bethlen Kata - szerény műveltsége ellenére - a kor nagy tudású férfjaival kerül kapcsolatba. Egyházat szervez, ugyanakkor nagyon evilági tevékenységet is folytat: könyveket ad ki, könyvtárat gyűjt, gyógyít, templomot, iskolát, kollégiumot gondoz, vizimalmot, üveghutát létesít. Vagyis "Az érzelmi dogmatizmus után a gyakorlattá nemesült közösségi morálra" talált rá Bethlen Kata.⁸⁸ Németh László tanulmánya kiemeli ezt a mozzanatot és - mint majd látjuk - azután íródo regényeiben /Iszony, Égető Eszter, Irgalom/ vezérmotivummá teszi. Bethlen Kata - írja Németh László - "korlátai közül azaz a szerénységgel és öntudattal intézkedik, amivel csak olyanok, akik tudják, hogy lelkük a műveltségük."⁸⁹ Ezt a jellemzést, a harmónia-kereső embernek ezt a tömör "arcképvázlatát" Kárász Nellitől, Égető Eszteren át Kertész Ágnesig számtalan Németh-műben látjuk viszont. Az Égető Eszter családszervező és összetartó, életvédő szivósságában, Kertész Ágnesnek a "sánta emberiség" gondjait föl vállaló nagy elhatározásában Bethlen Kata organizátori tevékenységével látunk rokonságot. Az igazi hasonlóság azonban - véleményünk szerint - a XVIII. századi erdélyi grófnő és Kárász Nelli között van.

Németh László Bethlen Kata kisvilágában a maga dőlteltett elképzeléseinek egyik gyakorlati megvalósulására ismer.

/Nem véletlenül emeli ki az önéletírás utolsó részeit, melyek a sok szenvedés után magára találó, megbékélő, a másokért végzett munka bűvöletében élő Bethlen Katát állítják elénk./ Németh Lászlónak a 30-as években kialakult gyönyörű, de utópisztikus elképzelései a minőségre, a reformok megvalósítására törő kis közösségekről /kert, sziget, telep stb./ ismertek. Nem csoda, hogy ez a 30-as évekbeli Németh Lászlót több lényeges kérdésben jellemző sziget-elmélet a Bethlen Kata-tanulmányban is megjelenik. Bethlen Katából is afféle példaembert csinál az író, példaembert, aki egy nyugodtnak, kiegyensúlyozottnak éppen nem mondható társadalmi közegnek hátat fordítva a maga kis körén belül bontakoztatja ki egyénisége rejtett aránytartalékait. Mindez egybeesik Németh Lászlónak a "minőség forradalmáról" vallott nézeteivel. Ma már tudjuk, hogy az egyik legnagyobb igényű utkeresés /kiut-keresés/ volt az abban az időben.

V. Bethlen Katától az Iszonyig

V/1. Író és modelljei

Az alcimet egy 1956-ban írt Németh László-tanulmánytól vettük kölcsön.⁹⁰ Az író itt hangsúlyozza ugyan a modell fontosságát /a regényíró nem dolgozhat modell nélkül/, ugyanakkor annak "másodrendű szerepét" is aláhuzza. Az "egyen alak- és alkattana" helyett a "társadalom hisztológiája" érdekli, az életből inkább szituációkat vesz át, mint jellemeket. /A Gyász Kurátor Zsófia például - fejtegeti az író - a modellre nem nagyon hasonlít, de az, ami a hősnő és az őt körülvevő világ viszonyát jellemzi, pontosan ugyanaz./ Egy másik tanulmány, a Regényírás közben⁹¹ - a realista regényíró ars poéticáját megfogalmazva - hangoztatja, hogy az alkotó nem "élethűen, boncolhatóan másolja át az életből az embereket, hanem ... olyan emberi lelkeket csinál, akik valóságukkal szinte betolakodnak az emberek közé." Dolgozatunkban éppen azt is próbáljuk bemutatni, hogy az író Németh László Bethlen Kata élettörténetéből mit használhatott föl, az átvett elemeket újakkal gazdagítva miként csinálta meg a magyar irodalom egyik legragyogóbb regényfiguráját. Az ön-életírás és az Iszony között egyirányú oksági viszonyt természetesen nem tételezhetünk föl. Kárász Nelinek nagyon sok olyan tulajdonsága is van, melyek Bethlen Katából hiányoznak. De az, ahogy Kárász Nelli magánléte egy "hibás házasság" szorításában kibontakozik, a XVIII. századi erdélyi

memoárra emlékeztet.

Németh László több helyen is leírta, de legvilágosabban Korrektura után /1955/ című írásában mondta ki, hogy műveiben "a feladat nem a világ, hanem egy tudat kialakítása volt mindig." A Németh-regények olvasójának így "a főhős lelkéből kell kinéznie a világra."⁹² A főhősnek tehát igen nagy jelentősége van ezekben a regényekben. Talán ezért sem érdektelen Bethlen Kata önéletírásában az egyik legnagyobb magyar regény hősnőjének - ha nem is modelljét, de - egyik lehetséges előképét vizsgálnunk.

V/2. Egy görögös Bethlen Kata - A Gyász

Németh László Szophoklész-tanulmányában párhuzamba állítja a nagy görög drámaíró Elektráját és a maga Gyász című regényét. Az író un. görögös korszaka kétségtelenül mély nyomokat hagyott az 1930-31-ben írt regényen. A Negyven év /1965/ című tájékoztatóból az is kiderül, hogy Németh már a 30-as évek elején elkészült az Irgalomnak egy torzóban maradt őszével, s a mű orvostanhallgatónője a Gyász elektrai figurájával szemben az antigonei alkat. Azt mondhatnánk: Németh László - vallomása szerint - Szophoklész hatásától nem mentesen teremtette meg ugyan nőalakjait, az életművön azonban - a nagyjából évszámokkal is körülhatárolható korszakon túl - egy általánosabb "görög hatás" vonul végig. Az Iszonyt például a Kelet Népe még "Egy falusi Artemis története"-ként hirdette - a szüz istennő és Kárász

Nelli közötti hasonlóságot kiemelve. A trilógiának tervezett Bethlen Kata-dráma is - a Szerettem az igazságot /Bp. 1971./ bevezetőjét /A drámák elé/ idézve - egy erdélyi Antigoné akart lenni. Élektrát és Antigonét Németh László "a kötelesség hősnőiként" fogja föl. Bethlen Kata önéletírását olvasva azonnal Kurátor Zsófi jut ugyan az eszébe, de amikor Németh a frissen megismert memoárt szépiróként kamatoztatja, az élektrai figura mellé állítandó antigonéi jellem megformálására törekszik.

A Gyász még nem ismeri azt a helyzetet, melyben a szenvedés, az aszkézis értelmet nyer, s az egyén a ráaggatott terhek hatására - mint súly alatt a pálma - új, nagy emberi minőséget teremt. Igaza van Kovács Kálmánnak, amikor a Gyászban "az ember teljes önredukciójáig ivelő folyamatot" konstatálja.⁹³ Nyomasztó és egyre döbbenetesebb állomásai vannak ennek a folyamatnak, a felvett szerep lassan végleg és tökéletesen eluralkodik a személyiségen. Amiben Zsófi a személyiség megőrzésének egyetlen lehetőségét látja, idővel éppen az válik személyiség- és értékromboló erővé. Mitológikus ez a regény, s a mítoszt itt a modern lélektan támogatja. A regény egyetlen hatalmas arckép megvilágosodása, egy "élő szobor", egy mitikus figura létrejöttének története. Ám a Kurátor Zsófi "lelkébe bevarrott" olvasó nagyon is reális világra "néz ki". A mű erényeire elsőként rámutató Gaál Gábor írja: /Németh László/ "lélektani elemzése a lét gyökerei felé gyűrűzik, s a mai magyar falu fojtottsága, kibírhatatlansága imbolyog föl."⁹⁴

A szoborra merevedést föltartóztathatatlan folyamatként ábrázolja a regény. Itt valóban mintha egy görög tra-

gédia atmoszféráját éreznénk. De úgy tetszik, hogy a predesztinációban vakon hívő Bethlen Kata sorsa sem alakul ennyire eleve meghatározottan. Németh László az önéletírásban lényegében fordított folyamatot figyelhetett meg. Az önéletíró a bezárkózás, a torzulás helyett végül éppen a kibontakozás, az egyéniség görcseinek oldódása jellemzi. Joggal tehetjük föl a kérdést: miben látott Németh László - valószínűleg számára is meglepő módon - rokonságot az önéletírás és az attól függetlenül, évekkel korábban született regény között? Mert van rokonság - vitathatatlanul. /Különbség is persze: Kurátor Zsófi istentagadása nem fér össze Bethlen Kata vallásosságával. "Az Isten megmutatta, mit szán nekem. Ha ugyan van Isten, mert én abban se hiszek. Hiszen ha van is, jobb lenne, hogyha nem volna." - mondja Zsófi.⁹⁵/

A Negyven évben írja a Gyászról Németh László: "A regény helyes címe ... inkább »Büszkeség« lehetne; az dermesztette bele a falu szemétől ellenőrzött parasztasszonyt, aki méltó akart a csapáshoz maradni, a vágyakozó élet egy-egy moccanása után, mind vadabb elzárkózásba, míg csak élő szobor nem lett belőle."⁹⁶ A dac, a büszkeség Bethlen Katára is jellemző. Katából a vallása, Zsófiból a gyásza iránti ragaszkodás váltja ki a környezetüket visszariasztó kevélységet. /Például: "Nincs a világnak az a férfiája, akinek én még a csizmáját kenegessem."⁹⁷/ Amikor a falu "hirbe hozza" Zsófit a csendőrmesterrel az özvegy harciasan vágja oda a "piszkoeszáju" Pordánnénak: "... egy koporsó négy deszkája közt sem lehet tisztességesebb valaki, mint én."⁹⁸ Az önéletírásban is hasonló mondatokra bukkanunk: "... nékem sok-

kal keserveesebben esett Teleki Ádám urtól való lelkemig beható méltatlan mocskoltatásom, mint külső javaimban való megkárosíttatásom, tudván én is azt, hogy a jó hírnév jobb a drágaköveknél is."⁹⁹

Az egyéniségét védő ember lépten-nyomon az átlagember számára érthetetlen keménységet mutat kifelé. Amikor Zsófi beteg kisfia átmenetileg jobban érzi magát, az anya reménykedni sem mer: "ő nem várhat könnyűületet az Istentől. S ettől a gondolattól úgy megkeményedett a lelke, hogy abban már valami gyönyörűség is volt."¹⁰⁰ A fiu temetésekor sem sir: "valahogy megkeményedett ennyi ember láttán." Ugyanakkor "A kétségbeesés szállta meg irtózatoss ürességéért, hogy itt áll egyetlen gyermeke koporsójánál, ez volt az ő életének az értelme, sikítani kellene, összeesni, s neki nincs egy gondolata sem."¹⁰¹ Természetes, hogy arról, aki ilyen keményen viseli el gyermeke halálát, a rossz, az érzéketlen anya hírét költik. S itt ismét az önéletírásra utalhatunk. A maga módján Bethlen Kata is ragaszkodik gyermekeihez, hosszú évekig pereskedik az első házasságból származó gyerekre igényt tartó Haller-rokonsággal. Fiairól /Sámuelről, Zeigmondról/ csak szuperlatívuszokban szól. Haláluk mégis valami megkönnyebbülést vált ki a fanatikus anyában: isten nem engedte, hogy a gyermek más vallásban, a világgal bemocskolódva nevelkedjen föl. A kérdést - szent vagy szörnyeteg? - teljes joggal tehetjük föl.

A szuverenitását féltő, a környezetével ellenséges viszonyban lévő embernél gyakori az agresszivitás látszatát keltő guny. Ahogy - a tisztességét bizonyító - Zsófi az ör-

mestert csufolja, az megint Bethlen Kata ótestamentumi átkait juttatja eszünkbe. /"Szegény őrmester megsántult, a válla leesett, az álla megdagadt, a szemei kilógtak az üregükből. Zsófi borzalmas bosszút állt rajta azért a pillanattért, amelyben a kerítésre könyökölt, és egy kicsit megolvasztotta a szive körül a vért."¹⁰²/

Ami Bethlen Kata személyiségét egy ideig deformálta, az önéletírás tanúsága szerint sok szenvedés után végül megszűnik. Zsófi szerencsétlenebb ebből a szempontból. A falu egyre szorítóbb gyűrűként veszi körül és még a jó szándékkal közeledők is - akarva-akaratlanul - feltartóztathatatlaná teszik a személyiség torzulását. "Micsoda az élet? - enyésző füst és pára." - mottóként írta ezt Bethlen Kata műve elejére. Az önéletírásnak az özvegység hosszú éveit leíró harmadik része, mely terjedelemben is nagyobb az első kettőnél, mintha kissé ellentmondana a sztoikus-predesztinációs mottónak. A Bethlen Katát tartalmazó élettel megajándékozó özvegység periódusát Kurátor Zsófi életében hiába keressük. Az egymást metsző vonalak itt ismét távolodnak egymástól.

V/3. A Bethlen Kata-dráma

A torzóban maradt Bethlen Kata-trilógia 1939-ben írt első részét minden bizonnyal se Németh László, se a kritika nem sorolta a jelentős drámák közé. Az is jellemző, hogy a mű először az életmű-sorozatban jelent meg.¹⁰³ Pedig a Bethlen Kata, ha nem ^{is} közelíti meg a nagy Németh László-drá-

mák értékeit, figyelemre méltó alkotás. Vannak az írónak dramaturgiailag jobban megoldott drámái, de a Németh László-i gondolat- és eszmerendszer ugyanolyan tisztán, mult és jelen között analógiát teremtve bontakozik ki a Bethlen Katában, mint a korai történelmi drámák közül például a VII. Gergelyben.

Kapcsolat jött itt létre - miként a Sziget Erdélyben c. tanulmányról szólva elmondtuk - a XVIII. századi erdélyi grófnő és a XX. századi író gondjai között. Sajnos, Németh a trilógia két további darabját nem írta meg. Amire a valamivel későbbi Bethlen Kata-tanulmány "kihegyeződik" /~~a~~ sziget-szemlélet egyik szép multbeli példájának kiemelése/ , az az első részben nem játszik központi szerepet. Következik ez abból is, hogy a mű az önéletírásból igen kicsi szeletre támaszkodik. Az első felvonás az /egyelőre/ sikertelen rábeszéléseket, a második az erőszakos összeesketést, a harmadik a házasságban vergődő fiatalasszonyt állítja elénk. A rövid - egy jelenetnyi - negyedik felvonás pedig az ifjú férj halálával végződik. Arra vonatkozóan semmit nem ismerünk, hogy Németh László miként akarta fölépíteni a másik két részt.

Az önéletírás és a dráma közötti összefüggés olyannyira nyilvánvaló, hogy nem ritkán a memoárból szó szerint átvett mondatokkal találkozunk. Ahogy például Kata az első felvonásban mostohafivérét, Haller Lászlót jellemzi /"vidám, rendes tréfáju, magakedveltető ember"/, az az önéletírásban ugyanigy hangzik. Bethlen Kata harmadik felvonásbeli átka /"Én pedig arra kérem az ő Irgalmasságát, hogy esz-

tendő ilyenkorra legyünk elválva egymástól: végyen el az Isten vagy engemet, vagy kegyelmedet..." / szintén olvasható az emlékiratban. A példákat pedig sorolhatnánk tovább.

Németh László hagyományos konfliktusos drámát írt.¹⁰⁴ A konfliktus két oldalát már az első jelenet érzékelteti. Bethlen Katát és Kölesérinét mint "két világnézetet" mutatja be az író. Ami a konfliktust előidézi, az a Katát házasságba kényszerítő akciója. Bethlen Kata minden porcikája tiltakozik a "sírbolttal való házasság" ellen. Természetes, hogy a második felvonás végéig, amikor egy kolduló barát puccszerűen összeesküti a fiatalokat, a hősnő mindent megtesz a házasság megakadályozására. Feszültség, valódi drámai szituáció alakul így ki. A konfliktus az esküvő után némileg módosul: Kata és az őt téríteni akarók konfliktusává fejlődik. A negyedik felvonás ebből a szempontból már semmi újat nem hoz, állóképp csupán: Kata átkának beteljesedése. A jelenetekre nem tagolt felvonások között szigorú ok-okozati viszony figyelhető meg.

Tudjuk, a Gyász Kurátor Zsófiájából "élő szobor" lett. S vajon nem ugyanezt - a hősnő szándékainak is megfelelő - tendenciát emeli-e ki a dráma, amikor Bethlen Kata anyjának, Borbárának a következőket mondja: "Azt tudhatja, asszonyom anyám ... hogy én az életem, mint a szép márványkövet: egyben akartam az Istennek kiszabni, s hogy én ebben a felemás házasságban csak tört oszlop tudok lenni, akinek csiszolt szinin is áttetszik tökéletlensége és boldogtalansága..."¹⁰⁵ A jóindulatu, feleségét megérteni próbáló Haller László szájából hangzik el aztán az a két mondat, mely már az Izszy

irányába mutat: "A szüzi ellenállás, melynek kell egy »nem« sáncul a maga »igenje« ellen, efféle ósdi gyűlölségekbe ássa be magát. Vallást mond, ahol a kevélység vacog a boldog megadástól."¹⁰⁶ Mintha a Káéz Nelli nevű rejtvényt megfejtteni akaró Takaró Sanyit hallanánk. A megfejtés persze nem pontos, sőt, durva félremagyarázás is. Ugyanakkor, amennyiben a védekező ösztön megnyilvánulásaira hívja föl a figyelmet, mégis van valami igazság benne. Bethlen Kata anyja is úgy véli, hogy lányának "kemény fiatalsága" "a vallásban akar döllyfösködni". /Később Borbára is elborzad "művétől", érzi, nem lett volna szabad lányát ebbe a házasságba belekényszeríteni./

Nem kétséges, a dráma hősnője az önéletírótól örökölte "kemény természetét". A sok hasonlóság mellett azonban különbséget is fölfedezhetünk. Hogy a kálvinista predestinációban vakon hívó Bethlen Katából a drámában lázadó, hajlíthatatlanul makacs, szabad akaratahoz ragaszkodó ember lesz, az már a Németh László-i átformálás következménye. Az önéletíró - bármilyen történet is vele - mindenben az isten által reáráított megpróbáltatást látja, s újabb és újabb alkalmat keres, hogy bizonyítson. A drámában az anya így oktatja a lányát: "Ahhoz a világhoz kell szabnunk magunk, amelybe Isten eltökélt szándéka behelyezett."¹⁰⁷ Kata azonban e felfogásnak az ellenkezőjét vallja. Még azt se tűri, hogy Kölesériné a "náj módira" oktassa. Az pedig végképp "sérti a lelkét", hogy Haller Lászlóval házasságra menjen. Az önéletíróval még a "felemás házasság keserű gyümölcsét" is isten kóstoltatja. A drámában - az anya által is erőltetett -

házasság Bethlen Kata szerint is isten törvénye ellen való. /Elhangzik pedig mindez Borbára és Kata első felvonásbeli nagy összeecsapásában./

Az emlékiratból megismert képnek ezen az elrajzolásán nem csodálkozhatunk. Nemrég került elő Németh László A választásról című, eddig ismeretlen tanulmánya.¹⁰⁸ Az írónak itt kifejtett nézetei minden bizonnyal már évekkel korábban kialakultak, a megfogalmazást, az ellenvélemény bejelentését Sartre 1946-ban magyarul megjelent, az egzisztencializmust ismertető könyve /L'existentialisme est un humanisme/ provokálta ki. A determinizmussal és az egzisztencialisták indeterminizmusával a maga erkölcstanát állítja itt szembe Németh László. "Az az erkölcstan, amely az emberi erkölcsöt - növéstervként - legmagasabb összerendezőjének tekinti, a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem bebizonyítja magát vele szemben, hanem kifejeződik ő általa: létét nem tettekkel, hanem tevékenységgel valósítja meg; sorsa nem döntésekből, hanem a kifejlődés halk ugrásaiból áll." - írja.¹⁰⁹ Az író a determinista Bethlen Katát is a maga felfogása felé közelíti. Kata abban a világban, amit a házasság jelent számára, nem tud kifejlődni, éppen "a kifejlődés halk ugrásai" maradnak el. A "növésterv" illusztrálására a trilógia el nem készült második és harmadik darabja lett volna alkalmas.

Azt, hogy a Bethlen Kata-téma ilyen erkölcsfilozófiai kérdésfölvetésre is alkalmas, Kocsis István romániai magyar író Bethlen Kata című monodramája is bizonyítja.¹¹⁰ Németh László Bethlen Kata-dramája láthatólag nem zavarja a szerzőt.

Bár az alcimben az áll, hogy "Bethlen Kata önéletírása és levelei alapján", Kocsis szabadon bánik az emlékirattal. A drámát azonban ő is magatartás-drámává futtatja ki, a szabad akarat, az emberi szabadság kérdései műszervező erővé lépnek elő. Bethlen Kata Kocsis darabjában is "kirekeszti magát a zajos világból, hogy egy másik világot, a csendnek világát" megépíthesse. Farkas nem akar lenni a farkasok között, várat épít hát magának, melynek jelképes falai között a saját akaratát, a saját törvényét érvényesíti. Mert - ahogy Kocsis Bethlen Katája mondja - más választása nincs. A mű végén mondja Bethlen Kata istenhez fohászkodva: "akarva akarom, hogy az én magam építtette akármily jelentéktelen világom ama másik világ fölé, elérhetetlen magasságig nőjön..."¹¹¹ Okkal gondolhatjuk, hogy Németh László is, ha befejezi a trilógiát, ennek az életépítő Bethlen Katának a képével zárta volna művét. Miként az Iszony is az eltorzult, majd magára találó nemesség rajzát emeli világirodalmi rangra.

V/4. Az Iszony. Egy XX. századi Bethlen Kata

A regényt, amit okkal nevezhetünk korszakalkotó jelentőségűnek a magyar próza történetében, a Bethlen Kata-tanulmányhoz hasonlóan szintén a Kelet Népe kezdte közhölni. A mű egyharmad része már 1942-ben megjelent. Elgondolkodtató és figyelemre méltó így ez az időbeli közelség, mely az imént elemzett dráma, a Sziget Erdélyben és az Iszony írása között van. Három különböző műfajról lévén szó azt is tanul-

mányozhatjuk itt, hogy "az egyetemes kifejezőkészség" - miként Németh László mondja - hogyan teremt egységet az alkotások között. Grezsa Ferenc írja egyik tanulmányában: "A Németh László-i regény ... mindig a szépíró és a tanulmányíró összefogásából születik. Eszme és ábrázolás egymást kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolata."¹¹² Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az Iszony írását megelőzően született illetve az írás közben papírra vetett esszéek gondolatai térnek vissza a műben. /Az elsőre a Sziget Erdélyben, a másodikra A választásról című írás lehet példa./

A regényről megjelent sok rangos tanulmány ismertetése nem célunk. Csak a mű értelmezése körüli vitákról kisebb tanulmányt lehetne írni. Abban azonban szinte valamennyi /a regény értékeit felfedező/ írás megegyezik, hogy a hősnőt mitológiai figurákkal állítja párhuzamba. Illyés Gyula az Iszony francia kiadásának előszavában találóan jellemzi a művet: "Ebben a minden izéig reális regényben a szüzesség istennője ereszkedik le a földre, s tépi darabokra azt, aki rá akarja erőszakolni, bele akarja tukmálni a föld mocskát, a köznapi életet."¹¹³ A személyiség szuverenitását szinte kivétel nélkül minden kritika központi jelentőségűnek tartja. Amit a mű ebből a szempontból jelent, az jóval több a Diana és Akteon viszonyában kifejezhető, /Sőtér István szavaival szólva/ "öröktől meglévő, hagyományos, emberi képletnél."¹¹⁴ Sőtér István nem sokkal az Iszony megjelenése után írt tanulmányában a regény befejezésére hívja föl a figyelmet. Amikor Nelli kislányában,

Zsuzsikában a rábizott "szegény emberiség" egy darabjának gondozását látja, amikor a kórházban, melyben dolgozik, "a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, a kín" halmozódását /mint az élet egyik felének jelenlétét/, az elesetteken való segítség szépségét fedezi föl, fordulat következik be: "ezen a végső ponton Németh László mégis kilépett a »mitológiai« helyzethől, kilépett tulajdon regényének »zártságából« - túllépett Diana és Akteon viszonyának egyedül lehetséges megoldásán - itt, ebben a képben önmagán is túljutott, mint amikor a vádló elveti magától pálcáját és vádja-
it, mint amikor a hajnali Hold a maga helyére emeli, akit megölt: a Napot - Németh László és Kárász Nelli, ebben a képben magányuk ellenére is, az élet, az ember és az emberiség meghatott, önkéntes szolgálivá, áldozataivá váltak."¹¹⁵ Nem kétséges, író és főhős között - mint minden Németh-műben - szoros kapcsolat van. Az idézetből azonban nem az alkotói személyességre vonatkozó megjegyzést tartjuk fontosnak. Sőtér itt talán elsőként jött rá arra, hogy az Iszony - a majdnem husz évvel későbbi Irgalomhoz hasonlóan - a zárdai ambíciók helyett a valóságos emberi kapcsolatok kibontásáa törő hősnő képével zárul. Grezsa Ferenc említett dolgozatában joggal írja, hogy Kárász Nelli nemcsak "magyar Diána", hanem "együttal XX. századi Béthlen Kata" is.

Feltevésünk szerint abban, hogy az egyén önmegettisztulá-
sának útját választó Boda Zoltán /az Emberi szinjáték hőse/, a szoborra merevedett, a magát fokozatosan leredakáló Kurátor Zsófi után Németh László az Iszonyban egy másféleképpen folytatódó életutat mutat meg, fontos szerepet játszott

Bethlen Kata önéletírásának megismerése, revelációszerű felfedezése.

V/5. Az Iszony és az Önéletírás párhuzamai

A két mű összehasonlítási szempontjai az alkotások természetes közegéből adódnak. Nem nehéz ezeket fölfedezni, csupán a csoportosítás mikéntje okozhat gondot. Könnyíti a helyzetet, hogy mindkét műben maga a hősnő mondja el életét, az elbeszélés itt is, amott is egyes szám első személyű.

A "hibás házasság", mely Bethlen Kata és Kárász Nelli szemében egyaránt a vértanuságot jelenti, az önéletírás első harmadát sem teszi ki. A három részből álló Iszonyban viszont a házasság történetét elbeszélő második rész a legterjedelmesebb. /A házasság előtti és utáni események együttesen kapnak akkora helyet, mint a közbeeső periódusban történtek./ A "felemás házasság" keserveit Bethlen Kata már a memoár első lapjain így jellemzi: "idvezült édesanyámtól adattam soha eléggé nem siratható keserves házasságra, vallásomon kívül valóhoz. Mely házasságban fárjem mind szép uri familiájára, mind pedig maga személyére nézve, illendő és elegendő szerencse is lett volna." /Önéletírás, 42./ Az elviselhetetlen házasságnak - Kata előtt legalábbis így marad ez meg - isten vet véget azzal, hogy elszólítja Haller Lászlót e földi világból. Kárász Nelli, mint tudjuk - akarva-akaratlanul - maga zárja le a gyötrel-

mes házasság történetét: Nelli az ágybeli dulakodás közben párnával fojtja meg Takaró Sanyit. "A rossz házasságban - s melyik nem rossz - az a szörnyű, hogy ami az egyiknél szokás, a másiknál kikerülhetetlen vértanúság." - mondja egy helyen Nelli. /Iszony, 549./ Ugyanakkor a házassággal mint férfi és nő életközösségével kapcsolatban ellentmondások a nézetei. "De ha már férjhez mentem, akkor ne Sanyi. Egy másik magányos mellett talán kibirtam volna. De ez lélegzeni se hagy." /Iszony, 610./ Az iszony-motivum tehát nem zárja ki Nelinek a házaseletre való alkalmasságát. Nem frigiditásról van szó. A jellemtulajdonságokat "szexuálpatológiai kategóriákkal megragadni ... csak jókora leegyszerűsítés lehetne." - olvashatjuk Fülöp László tanulmányában.¹¹⁶

Bethlen Katát a vallási különbözőség, Nellit az ellentétes alkat állítja szembe férjével. Az alkati különbözőséget azonban nem abszolutizálhatjuk, a kapcsolat természetét lényegében erkölcsi különbözőségeik határozzák meg. A Haller Lászlóról való feleségi véleményt /"... az én uram lévén igen vidám, rendes tréfáju, magát kedveltető ember..." / már ismerjük. Nelli már az esküvő előtt is azon gondolkodik, hogy mi hangolja őt tulajdonképpen a Takaró fiu ellen? Nelli szünet nélkül meditál, bonyodalmaskodik, Sanyiban viszont minden egyszerű, pontosabban: az egyszerűsítésre való hajlam következtében mindenre a legegyszerűbb megoldást találja meg. Nelli inkább Sanyi öccsével, Imrével rokonszenvez. Sanyi "a lángnak is értett a nyelvén, akár a kutyáknak. Ahogy a tüzhely vörössége az arcába csapott: ők ketten

egyek voltak; Imre meg én: a másik. Mi: a befagyott ablaku konyha; ő, ami bémelegíti." /Ieszony, 351./ Hasonló szemléletes képpel érzékelteti Németh László Nelli és Sanyi világát. /Nelli gyűlölete itt - miként a Bethlen Katáé a Haller-rokonsággal szemben - a Takaró-familia iránt fejeződik ki./ A pusztáról, a Kárász-birtok helyéről mondja Nelli: "itt vagyok itthon; édesapám lelke itt kerülgeti a határt, itt tudtam Sanyit is valahogy elviselni. A falu, ez az ő eleme. Meglátszott a sirnál, ahogy együtt bőgtek és rázkódtak. Az egész egy zsiros, hazug kocsonya." /Ieszony, 543./ Pedig szegény Sanyi, mint Haller László, igazán felesége kedvébe akar járni. A regény elején még hetykén-kedvesen bizonygatja, hogy Nelli ellenállását meg fogja törni: más ember lesz. A Mauriac-regényekre emlékeztető, egyre jobban elhatalmasodó ellenségeskedésen ez a törekvés aligha változtat.

A rokon- és ellenszenv nemcsak az önéletírásban, hanem a regényben is két részre osztja a hősnők közelében megjelenő embereket. Kata - tulzásoktól sem visszariadva - tudja szeretni testvérének, gróf Bethlen Sámuelnek második feleségétől született fiát, Sámuel: "tartottam majd kilenc esztendőig. Kit is úgy szerettem, mint magam tulajdon gyermekét." /Önéletírás, 178./ Bod Péter uram pedig, aki könyveket szállít neki, soha eléggé nem becsülhető szolgálataival nyeri el családias érzelmeit. Második férjéről, a nála jóval idősebb Teleki Józsefről is csak jót tud mondani. Rokonlelkek Nelli körül is keringenek. Saját családjából apját és anyja egyik testvérét, Szeréna nénit említhetjük. Nelli úgy érzi, jellemet, erőt, apjától kapott. /Mint később látjuk,

"pogányságát", ateizmusát is tőle örökölte./ Szeréna néni-
ben pedig szintén megvolt, ami benne: "A magány. Hogy az
emberek között is maga akart maradni." /Iszony, 609./ Az
önéletrírással szemben azonban mégis mintha valami eltérés
lenne Nelli és a férje családja közötti viszonyban. Sanyi
családjából Nelli jóval több embert becsül, mint Kata a
Halleréből. Sanyi öccsét említettük korábban. Nelli valójá-
ban az öreg Takarót is kedveli. A nyelőcsőrakos, csöndes
öregember és Nelli között valami mély, bensőséges kapcsolat
alakul ki. Ez viszont mintha azt a - Sőtér által is hangoz-
tatott - tételt kérdőjelezné meg, amely szerint a regényben
nem csupán két ember, hanem két osztály /dzsentri és pa-
raszt/ viszonyáról is szó van. Az "éhes, erőszakos, parasz-
ti karok" Imrére és az öreg Takaróra éppen nem jellemzőek.
Az ugyan az önéletrírásban sem mondatik ki, hogy a vallási
különbség a nemzet léte szempontjából nem mellékes feszült-
séget jelent. A kor ismeretében viszont általánosabb jelen-
tést tulajdoníthatunk az ellentétnek. Az Iszony történeté-
nek idejét általában a Horthy-korszak első évtizedére szokás
tenni. Ugyanakkor a mű egyik külföldi kritikusa szerint a
regény parabola is egyben. Tehát a cselekmény realiztikus
oldala kötődik a magyar társadalom egyik periódusához és
ez a kötődés valóban feltételezi az osztályok szembenállásá-
nak érzékeltetését a műben, a történet parabolisztikus jel-
lege felől nézve viszont közömbös a szereplők társadalmi
meghatározottsága. Talán éppen e kettősség magyarázza, hogy
az író - a differenciáltabb ábrázolás javára - nem akar a
Takaró-család minden tagjában bármi áron negatív vonásokat

fölvonultatni.

Bethlen Kata önéletírásában a vallás igen nagy szerepet játszik: embereket fordít szembe egymással, életre szóló gyűlölködések vezethetők vissza a felekezeti különbözőségekre. "...gyermekségetől fogva irtóztam a pápista vallástól..." - olvashatjuk már az első oldalakon. /Önéletírás, 46./ Az Iszonyban a vallási viszály közvetlenül nem befolyásolja az események fősodrát, közvetve viszont igen. A regényben Nelli a katolikus és Sanyi a református. Nelli nem sokat törődik a vallással, "voltaképp pogány vagyok" - mondja. Az öreg Takaró temetésén azonban kitör a más vallásuk iránti ellenszenv. "Én arra gondoltam, hogy mégiscsak van valami igaza édesanyámnak: ha már vallás, akkor inkább a mienk. A mi régi ceremóniáink és énekeink mégiscsak sok millió embernek vágták föl az idegeit." /Iszony, 540./ Nelli anyja ugyanis buzgó hívő, aki a hitet - korlátozott szellemi képességei miatt - észérvekkel nem tudja megtámogatni. A család is így láthatóan idegenkedik a református Sanyitól. /Bár a már említett Szeréna néni kifejti: "Az nem olyan nagy szerencsétlenség, hogy református..." / Nelli anyja lánya ateizmusát se nézi jó szemmel: "Addig keményítitek magatokat, míg az élet elkerül keménységetekkel együtt. Az édes Jézus hiába szenvedett értetek: ti ma is pogányságban éltek." Kárászné vallási fanatizmusa nem lányával, hanem Sanyival kapcsolatban robbant ki ellenségeskedést. Az öregasszony és Sanyi között már nem sokkal az esküvő után vallási viták dülnek. A szünet nélküli surlódás, egymás állandó kinzása miatt vágja Sanyi anyósa fejéhez a vádat: "a

vallásért, amin most már ugysem lehet változtatni, az egész családi életünket fölháborította." /Izony, 516./ Ez persze tulzás kiessé, Takaró Sanyi itt a leginkább kézen fekvő magyarázatot adja, hiszi, hogy a látszatnál sokkal bonyolultabb jelenség magyarázatához a kulcsot megtalálta.

Németh László a Bethlen Kata-drámában mondatja hősnőjével: "én az életem, mint a szép márványkövet: egyben akartam az Istennek kiszabni..." Ugyanez a kép tér vissza az Izonyban: "A férfiaktól és a doktornéktól is sokszor halottam, hogy van bennem valami szoborszerű." /Izony, 563./ A jellemnek erre a szoborszerűségére, keménységére Takaró Sanyi is fölfigyel. "Ahogy ott állt az édesapja mellett, mint egy kristály, amelyik akar és nem tud megrepedni." /Izony, 409./ - mondja Sanyi, s jellemzése ezuttal Nelli részéről is tetszésre talál. /"Az jó volt, hogy ilyen kemény gyémántnak tart." - Izony, 409./ Sanyinak eleinte még tetszik is ez a hajlithatatlanság, ez a morcosság. "Milyen tüskés, fogta meg a kezemet Sanyi. Látott szelid gesztenyét? Hát maga is éppolyan, tüskés a tokja ... és belül éppolyan szelid." /Izony, 372./ Sanyinak tulajdonképpen ebben is igaza van. Nelli gyakran csak azért "morcoskodik", mert fél, hogy bele látnak. Amit a külvilág kiszámithatatlanságnak, kegyetlenségnek fog fel, az védekezés csupán. Férje halálakor sem úgy viselkedik, mint a többi asszony, még azt is kitalálja, hogy nem Slenkai, hanem Jókuti doktorhoz kell futnia. Az előbbi kihívása a biztos lebukást jelentette volna. Maga is érzi, hogy ehhez valami furcsa erő kellett. "Csak bennem volt meg ~~h~~ keménység hozzá.

Keményység? Nem gonoszság erre az igazi szó?" Sanyi temetésekor is mindenki úgy látja, hogy "nagy, kemény fájdalma" van.

Abban, hogy ki miképpen viseli el a csapásokat, szintén hasonlóság van a szerettei koporsójánál szoborra merevedve álló Bethlen Kata és Kárász Nelli között. Amikor az öreg Takaró meghal, Sanyi sir és örjög. Nelli pedig arra gondol, hogy állt ő édesapja halálos ágyánál. "Pedig milyen hirtelen jött ez, s mit vitt el: az egyetlen embert, akit szerettem." /Iszony, 535./ És Nelli ezuttal is elbizonytalanodik: "Miféle vademberek ezek? Vagy ilyen az igazi ember?..." /Iszony, 535./ - teszi föl önmagának a kérdést a fájdalmukat titkolni nem tudó emberek szemlélése közben. A bizonyos fokig aszkétikus sorsvállalás kérdéséhez jutotunk itt el. Említettük, hogy Bethlen Kata valósággal újabb és újabb megpróbáltatások után sóvárog. Betegségeit is ekként fogja föl: "... a fájdalomnak éppen semmi erejét nem érzettem; sőt gyönyörködve kimondhatatlan nagy örömmel szemléltem, mely gyönyörűséges dolog a léleknek a testnek sátorából kiköltözni." /Önéletírás, 143./ Lelkét "megvidámitó", "gyönyörűséges" állapot ez számára. Más a helyzet a rossz házassággal: azt soha nem tudja elfogadni. Tehát valójában Bethlen Kata is a mély vallásosság adta kereteken belül - a maga módján - lázadozik a van ellen. Azt mondhatjuk: Kárász Nelli racionálisabban fogja föl a dolgokat. Örülni nem örül a szenvedéseknek, de a van és a lehet határaival már inkább tisztában van. Nellinek haldokló anyósa mellett jut eszébe, hogy lehet, éppen az öregasszonynak van igaza.

Amikor Nelli megtudja, hogy Sanyinak a cselédlányokkal is van dolga, úgy látja, "az emberszenny, a világpiszok" valósággal előnti. "Az én megpróbáltatásom ezzel nem változott. Valamivel több undor, keményebb láncok a vezeklőruha alatt." /Iszony, 644./ "Nem egyszerűbb elfogadni azt, ami van? Azon belül mutatni meg, hogy mit érünk?" /Iszony, 633./ Az, hogy a világ elfogadásának kérdése ilyen hangsúlyt kap a regényben, több 40-es években született Németh-tanulmány gondolatvilága felé mutat. A választásról című már említett esszében fogalmazza meg, hogy van olyan erkölcsstan is - az egzisztencialistákéval szemben -, mely "a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem bebizonyítja magát vele szemben, hanem kifejlődik ő általa..."¹¹⁷ Németh László - az itt emlegetett "növésterv"-elmélettel összhangban - A vallásos nevelésről című 1962-ben írt nagy tanulmányban azt is kifejti, hogy "A valóság nem valami kész dolog neki /ti. az ilyen elvet követő embernek - O.S./, hanem részleges megvalósulás, amelyet hogy egy Adyra emlékeztető kifejezést használjunk, a »Szent Lehet« alázatos kultuszában segít teremteni. Ez a pietás igen szép és fölemelő érzés, van benne valami a régi görögök végzet-érzéséből: az a tudat, hogy egy nagy világjelleg rabjai vagyunk. Ugyanakkor ott van benne a fellebbezés lehetősége, a remény, hogy ez a végzet szóbaáll velünk, megszelídíthető..."¹¹⁸ A van által azonban se Bethlen Kata, se Kárász Nelli nem tud "kifejlődni". Az önéletírás harmadik része /az özvegyiség története/, valamint az Iszony harmadik, befejező egysége egyértelműen bizonyítja, hogy mindketten -

éppen a "Szent Lehet" szellemében - szembeszállnak "a végzettel". Ugyanabban a világban, de a világnak a bennük rejlő lehetőségek kibontására alkalmasabb pontjára kerülve a gyakorlatban mutatnak példát "az emberbőrbe kötött remekművekre". Bár, az író szerint "követhető, sokoldalú, emlékezethe vésődő életreceptet" az Égető Eszter ad igazán, nem vitás, hogy ebből a szempontból az Iszony befejezése már közvetlenül "a magyar vidékiesség" nagy regénye előtti állomás.

Az önéletíró és a regényhősnő között szembetűnő hasonlóság a magány, a magányosságra való hajlam is. Van, amikor Bethlen Kata panaszkodni sem tud igazán senkinek: "...senki mellettem nem volna, akinek kipanaszolhatnám magamat, hogy /amint szokták mondani/ a panasszal megkönnyebbülne a fájdalom..." /Önéletírás, 122./ Igaz, legszívesebben ő is "csendességben", "Isten útjaiban megnyugodott szívvel" tölti idejét. A kis erdélyi paradicsomot teremtőnek persze időnként eszébe jut, hogy "a világi szorgalmatosságok" miatt talán "több világi társaságba is elegyedett" a kelletnél. Nelli lírai vallomása a magányosságról szintén végigvonul a művön: "az is lehet szép: egyedül lenni a világban. Az ember tesz, és nem érti senki, föláldozza magát, és nem veszi észre senki, boldogtalan és közben olyan kemény és ragyogó, mint feje fölött a csillagok." /Iszony, 454./ Az anyaság is csak a magányt növeli benne. Zsuzsika, a kislánya, külön kisvilágot alkot, a vele való foglalkozás "szertartásait" mindenkinek tiszteletben kell tartania. Nelli "pogány" ugyan, a mű végén azonban az író nem véletlenül

mondatja ki hősnőjével, hogy személyiségében apácahajlamok rejlenek. "A régiek tudták, mért csináltak apácákat meg papnőket. Ezek valóban arra valók voltak, hogy egy szent ligetben, csendes szentélyben éljenek, mint messze fülelő közvetítők a természet istenei és a halandók közt. Az ilyen lelkeket szentségtörés, csak hogy normálisak legyenek, az emberi nem közös pácában megbuktatni. Ahol egy szüzesség tulságosan sok borzadályal védi magát, ott valami magasabb tiltja, hogy elvegyék. S ha erőszakot vesznek rajt, a szüzesség megbosszulja magát: mint sértett angyal szaggatja köteleit, amíg csak így vagy úgy - ha kell, gyilkosság árán is - ki nem tépi magát a szabadba." /Izony, 689./

A magányra való hajlam persze szorosan összefügg a személyiség integritásával. "... a jó hírnév jobb a drága köveknél is..." - mondja Bethlen Kata, amikor második férje halála után a Teleki Ádámtól kiinduló "méltatlan mocskoltatása" miatt háborog. Jobban fáj ez neki, mintha Teleki "az ő külső javait" károsítaná. Egyébként vallás iránti ragaszkodása is a személyiség sérthetetlenségét szolgálja. Ugy érzi, ha fölveszi a "pápista" vallást, önmaga már nem lesz többé. - Nelli is nemcsak házasságától félti szuverenitását. Még a lakóhelyek, a puszták és a falu között is különbséget tesz. A pusztán otthon van, a falutól, Sanyi világától viszont fél.

Mint láttuk, Kárász Nelli és Bethlen Kata egyként rendhagyó - anyának, asszonynak egyaránt. Valójában egyik sem kegyetlen gyermekeivel szemben. Bethlen Kata fiai, lányai közül csak azoktól távolodik el, akik tényleg rászol-

gálnak erre. Ilyenkor aztán megkeményedik, szavai az átoknál is lesújtóbbak. Lányának, Haller Borbárának írja: "... nékem nem kellesz: én hozzám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen." /Önéletírás, 127./ Nelli a regényekből, olvasmányáiból megismert fiatal anyákhoz hasonlítja magát, eldönteni azonban nem tudja, hogy ő a "másfajta lény" vagy csak az írók alkották meg rosszul figuráikat. Az anyaság a magányt csak a rossz házasság következtében fokozta. Hiszen voltak Nellinek nagyon is jól ismert, szép anyai ábrándjai. Ha a következő karácsonyra gondol, amikor már "ő" is nyolc hónapos lesz, meleg, bensőséges érzéseket vált ki az elképzelt két gyerekszem és a csillagezóró.

A körülmények, a hősnőink szerencsétlenségére törvényessé emelt szituációk magyarázzák a két műben az aszszony- és anyasors furcsaságait. De vajon eredetileg milyen nő volt Bethlen Kata és Kárász Nelli? Németh László Bethlen Katában megsejtette az apácahajlamok mögött a nőt, s már a drámában is így állította elénk. A vallási okból ellenkező Katát éppen nem vénlányos allűrökkel jellemezte. Nelliről is megtudjuk már a regény elején, hogy szép és büszke is a szépségére: "... nincs az a jeges vízben mosdó germán királylány, aki több önérzettel hordja a pucér láb-szárát." /Ieszony, 345./ Nellit - egy ideig - nemcsak Sanyi, hanem a falusi férfitársaság is hódolattal veszi körül. /"... marják egymást, áldozatot hoznak, boldogok, a sors kedvencének, nagyszerű fickóknak hiszik magukat..." - Ieszony, 561./ Nelli nem frigid, jeleztük, minden magyará-

zat, amely ebből a kérdésből indul ki, tévutra vezet. Nelli nagyon jól tudja, hogy "a maga módján" ő is szép. "A testem alkalmas volt arra, amire más asszonyé. Sőt, ha hihetnek Sanyi összehasonlításának, vonzóbb voltam a legtöbbnél. A lelkem nem tudott elegyedni a világgal." /Iszony, 689./

A világgal való elegyedni nem tudásra utaló idézetet kulcsmondatnak is fölfoghatjuk. Ez a mondat nem szó szerint ugyan, de többször előfordul az önéletírásban. Bethlen Kata szókincse igen gazdag, ugyanazt többféleképpen tudja megnevezni. Ami számára rossz, az következőképpen "mocskol", "fertőz" stb. Fiáról, Sámuelről írja: isten nem engedte, hogy "e világgal megmocskolja lelkét". /Önéletírás, 63./

Egy másik Sámuellel, a fiaként szeretett rokongyerekekkel kapcsolatban is istenhez fohászkodik: "őfelsége" ne engedje a fiut "a világtól megfertőztetni". /Önéletírás, 179./

Nelli férje temetése után már világosan látja, hogy az ő "büntetése" "természetének idegénsége", mely korábban volt meg, mint büne. Az iszony, az elfogadhatatlan dolgokkal szemben megnyilvánuló rémület, irtózat azonban "még mohóbb, mint a bűn, mert a bűn mögöttünk van s az idő is emészti; míg a gyűlölet maga táplálja magát? Nagy mert nem korlátozza a félelem." /Iszony, 599./

A bujkáló, rejtőzködő egyéniségből, a magányból következik, hogy Bethlen Kata és Kárász Nelli környezete - gyakran ellentmondó - véleményeket alakít ki. "Hogy magamat az afféle időtöltő haszontalan társalkodástól teljességgel elvontam, abból újabb mocskolódásra való alkalmatosságot vettenek, mintha én sajnállanám az emberséges emberekre való

költségemet..." /Önéletírás, 134./ - Nelli nagyon gyorsan a falusi elit középpontja lesz, de később az iránta megmutatkozó csodálat a visszájára fordul. "Dühös elégtétellel éreztem, hogy hisztérikának tartanak. Sanyinak meglehet a vigasza: ő a prima, ő a szivember, én vagyok a kiszámíthatatlan, a kielégíthetetlen, a kegyetlen." A valóságot legjobban megközelítő jellemzést - mint a drámában Bethlen Kátáról Haller László - Sanyi adja. "Magát nem szabad a mindennapi emberek mértékével mérni." /Iszony, 444./ Ez a józan, a másféle fából faragott embert megértő alapállás aztán eltűnik ugyan, a veszekedések, surlódások szükségszerűen hozzák magukkal az igazságtalan megjegyzéseket. "Neked nagyon sok jó tulajdonságod van, de ezek közt a logika nem a legerősebb." - hangzik Sanyi szájából a kinyilatkoztatás vagy ahogy Nelli gondolja: "a zsiros fölényesség". Mert a Sanyi által sugallt értelmezés ellentétpárokat állít föl. Eszerint az egyik oldalon ott van Nelli, a "csacska, szeszélyes, kicsit hisztérikus, hideg teremtés", a másikon meg Sanyi, a "bölcs, meleg, kedélyes".

Hogy mit mond a többi ember, amiatt lehet bosszankodni, azt lehet figyelmen kívül hagyni. Mit sem változtat azon, hogy egy elmélyült, reális önértékelésre képes ember mit gondol önmagáról. Bethlen Kata írásában ezért van külön jelentősége a következő kijelentésnek: "...az ítéletet jobb volna énreám bízni; mert engemet senki jobban és közelebbről nem esmér, mint magam..." /Önéletírás, 190-91./ Nelli is pontosan tudja, ha a házassága nem ilyen lett volna, az élete is sikeresebb. "Tervezés, láz, építkezés" -

olvashatjuk egy helyen. Nelli valóban e "jelszót" szem előtt tartva képzelte el életét. Nem rajta mult, hogy erre az "életépítésre" csak férje halála után teremthető lehetőség.

Bethlen Kata, mint láttuk, hosszú özvegyisége alatt tevékenyen, "csendességben", "megnyugodott szívvvel" töltötte idejét. Nellit is "a megnyert nyugalom" gyógyítja. Egy falu orvosi, családi, lelki bajait veszi magára. A kórház, ahol segítkezik, a "sűrített életet" jelenti számára. "Az élet nagyobb fele: a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, a kín: az van benne összesűrítve." /Izony, 685./ Amikor a főorvos felajánlja, hogy hivatalosan is legyen ápolónővér, Nelli így felel vissza: "Csakhogy én törvényes viszonyokban nem válok be, főorvos ur." Van abban persze túlzás is, valami fanyar irónia. A kicsit keserű kijelentésben azonban az is benne érződik, ahogy Nelli a sikerületlen házasságra - a távolság "tisztító ereje" következtében - visszanez. "A megnyugtató távolság nem az időben van. És nem is a térben. Az én távolságom ez az emberi dolgoktól. Amíg a mi közös ágyunk volt, amiből fölkeltem, s amibe lenyugodtam: a barátainkat, a lányomat, a csillagokat is Sanyi gőzén át néztem." Amióta viszont a faluból is elköltözött, emlékezete Sanyin "mint az irgalom tárgyán nyugszik meg..." /Izony, 690./ A kislány is Sanyira hasonlít, de a hasonlóságon nem háborodik föl, "mosolytalan, távoli, biztos szeretettel" nézi inkább. "Mert mi ő is, - teszi föl a kérdést Nelli Zsuzsikával kapcsolatban - ez a kezem közt ficáncoló Sanyi? A lányom tán? Egy darab rám bízott, szegény emberiség." /Izony, 691./ Ezért is mondtuk korábban, hogy az Izony az Irgalom

felé mutat. Az Irgalom himnikus szépségű befejező soraira kell gondolnunk. A "nagy emberiség", a "sánta emberiség" mellett hitet tevő Kertész Ágnesre. Mert a "sánta emberiségre" vigyázni kell, "hitet kell adni, hogy futni tud s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék."¹¹⁹

VI. Összegzés

Dolgozatunkban szándékosan nem foglalkoztunk az író két drámájával, az Eklézsia-megkövetéssel /1946/ és az Apáczaival /1955/. Jóllehet a teljességhez, Németh László és a régi magyar irodalom kapcsolatának kimerítő vizsgálatahoz mindkét mű hozzátartozik. Ám úgy gondoljuk, hogy a két dráma lényegesen nem befolyásolja az elsősorban az esszék és a Bethlen Kata-kérdés alapján kialakult képet. Az Eklézsia-megkövetés - Misztótfalusi Kis Miklós életének nagy drámáját színpadra állítva - ad választ azoknak, akik a felszabadulás után eszméi megtagadására próbálták rávenni Németh Lászlót. "Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett eklézsia-megkövetésének a következménye?"¹²⁰

Németh tehát itt is analógiát lát saját sorsa és a - Jakó Zsigmond szavaival szólva - "a maradiság hinárjában" vergődő régi magyar tipográfus és emlékiratíró között. Hogy Tótfalusi Mentsége milyen nagy hatással volt rá, azt az emlékiratból átvett részletek is bizonyítják. A szerző még a "magyar multu", de "a nyelvujítás legtöbb teremtményénél magyarabb" idegen szavakhoz is ragaszkodik. /A szerzői utasítás, mely a rendezésnek engedményeket tesz ugyan, külön fölhevíti erre a figyelmet./ Németh használható drámai alapanyagra talál a XVII. századi Erdély világában. "A XVII. század is elég hálás szerepekkel népesíti be színpadomat." - írja a veszprémi színháznak az Apáczai bemutatója előtt.¹²¹

Németh László régi magyar irodalmi érdeklődésének föl-

térképezése, körüljárása a Protestáns Szemle-beli minieszéktől a főművekig vezetett el bennünket. Közben - a régi magyar irodalom tükrében - Németh Irodalomtörténeti koncepcióját, irodalomszemléletét, az esszéírói módszert, sőt, a régiség tanulmányozásának írói kamatoztatását is vizsgálhattuk.

Arra a kérdésre, hogy mit ismert Németh László a régi magyar irodalomból, a korábbi fejezetekben is választ adtunk már. Természetesen ez az ismerkedés, tájékozódás nem egyidőben zajlott le, különböző időszakokat, fokozatokat állapíthatunk meg. Hogy Németh iskolai tanulmányai mit világítottak meg a régiségből, arra vonatkozólag nincs pontos adatunk. A nemrég megjelent önéletírás, a Homályból homályba I-II. /Bp.1977./ sem igazít el ebből a szempontból. A 20-as évek végén - egyre több mű, alkotó megismerése után - a régebbi olvasmányanyagról is átfogóbb, rendszerezettebb képet formál a belső igény és - a Protestáns Szemle szerkesztőjének személyében - a külső ösztönzés. A régiség iránti érdeklődés itt minden bizonnyal összefügg az íróvá válással. A magyar irodalomba berobbanó ifju a multat is meg akarja ismerni a jelen és a jövő érdekében. A 30-as évek elején, majd 1939-41 táján ismét vissza-visszatér a régi magyar irodalmi orientáció. Ez az irodalomtörténeti koncepció véglegesítésének, kiforrásának időszaka. 1945 után Németh László a régi magyar irodalommal hódmezővásárhelyi tanári tevékenysége során foglalkozik, életének utolsó negyedszázadában azonban már csak alkalmeszerű a találkozás a régiség irodalmával.

Az irodalmunk multjával való foglalkozás eljuttatja Németh Lászlót a magyar irodalom fejlődéstörténetének koncepciójáig. Adva van tehát itt Németh, az irodalomtörténész és Németh, az író affinitása a régi magyar irodalomhoz. /Bár említettük korábban, hogy Németh László valójában nem tartotta magát irodalomtörténésznek./

A régi magyar irodalom megnevezést - mint láttuk - Németh László nem használja: következetesen régi magyarságról és a régi magyarság irodalmáról szól. Nem segít ezen a helyzeten az sem, ha Németh László és a régi magyarság irodalma közötti viszonyról beszélünk. /Az ellentmondás Hopp Lajos említett tanulmányában is megvolt: például a Bethlen Kata-esszéiről szólva Hopp sem a régi magyarság egyik jelentős irodalmi alkotását emlegette./ Az , hogy Németh László az 1700-as évek elejétől a XVIII. század végéig, a XIX. század első évtizedeiig éppen nem a hanyatlás korát látta /mint Toldy Ferencről Beöthy Zsolton keresztül a "nagy Pintérig" oly sokan/, figyelemre méltó adalék a Németh László-i koncepció ujszerűségéhez.

A régiség tanulmányozása hozzásegítette Németh Lászlót saját izgató gondjainak tisztázásához. Mindez motiválja azt az álláspontot, azt a személetet, melynek szűrőjén át Németh a mult magyar irodalmára visszanez. Helyesen alapítja meg Poszler György Szerb Antal-monográfiájában: míg például Szerb Antal irodalomtörténetírásában "a Nyugat-mozgalom szellemi őskeresése" reprezentálódik, addig "A Szabó Dezső szellemétől alighogy elszakadó, az erkölcsi kategóriaként értelmezett fajgondolat kulturális és irodal-

mi kibontakozását kereső fiatal eszéista látszólagos pártatlansága mögött azonban az induló népi mozgalom kezdődő hőskorának erői feszülnek..."¹²² Németh László hol kisebb, hol nagyobb fenntartással nézi az irodalmunkat ért egyoldalú idegen hatásokat, illetve azokat a műveket, irányzatokat, melyek idegen hatás alatt jöttek létre. Ez a fenntartás és idegenkedés jogos önvédelemből származik. De félreértés lenne, ha Németh László irodalomtörténeti tevékenységében valami ellenreakciót látnánk a nyugati irodalmakkal való együttthaladás gondolatával szemben. Németh László csupán a nyugati orientáció egyoldalúságát rosszálja, magát a nyugati tájékozódást és kötődést nemcsak kívánatosnak, hanem kötelezőnek tartja. Erre egész munkásságával példát mutatott, elegendő, ha az Európai utas című kötetben /Bp. 1973./ összegyűjtött világirodalmi tanulmányokra utalunk. A Németh László-i koncepció szerint irodalmunk fejlődését egy nagy törés választja ketté /Janus-arccal/, s az író éppen azt szeretné, ha az egyensúly helyreállna, a magyar irodalom ismét ugyanazzal az arccal nézne Kelet és Nyugat felé. Németh nem a magyar kultúrába való bezárkózást vallja, a Kelet nem zárja ki a Nyugatot, Másrészt: a Szabó Dezső-hatás is igen problematikus. Németh már 1928-ban leszámol a Szabó Dezső-i bombasztokkal. Sőt, az írja, hogy annak a tanulmánynak a megírását már két év óta halogatja.¹²³ Szabó Dezsőtől elhatárolja magát Németh. Azt mondhatjuk: a későbbiekben még Szerb Antalhoz is közelebb állt, mint Szabó Dezsőhöz. /Szerb Vörösmarty-tanulmányaiban például jóformán csak az nem tetszik neki, hogy a szerző oly-

kor megfelelkezik az esztétikai vizsgálatról, érdeklődése az esztétikum helyett a pszichológia felé irányul./

Jeleztük, a régi magyar irodalmi tanulmányok vizsgálata az esszéírói módszer analizisére is alkalmat ad. Abban a módszerben, ahogy Németh portrét ír, a prózairó buvik elő az irodalomtörténész álarca mögül. Az, hogy esszé és portré többnyire összekapcsolódik Németh írásaiban, nem véletlen. Az esszé a nagyobb szabadságot, a portré a művészi igényü irást biztosítja. Németh fölhasználja a babits-i esszé stilisztikai eredményeit, jóllehet a tudományos igény másoknál /például Halász Gábornál/ valamivel nagyobb. A portrénak viszont Németh talán egyik legnagyobb mestere. A kiválasztott alkotó művészi-emberi kvalitásainak párhuzamos kutatása vezeti el az író azokhoz a felismerésekhez, hogy az esszéekben bemutatott alkotók, művek tulajdonképpen egy-egy dráma vagy regény alapszituációját kínálják. Tudós és alkotó művész eme összefonódása magyarázza az objektivitás és személyesség elválaszthatatlanságát. A kép így elrajzolódik olykor, az író mintegy a maga képére formálja az elődöket. A fejlődésrajz néhány elfogultságának gyökerét is itt kereshetjük.

Izgalmas tehát az is, ha az irodalomtörténész megállapításait abból a szempontból is megnézzük, hogy miként szólal meg esszéiben az író, miként szembesíti saját elképzeléseit egy-egy kor alkotóival, irodalmi jelenségeival. A mérzét mindig a maga irodalmi ideáljai szerint állítja föl. A régiség persze "vissza is hat", a régi magyar irodalomból tanultak írói kamatoztatására, mint láttuk, sok példa

van. A régi magyarság egy sajátos nyelvi szintet is jelentett Némethnek, ennek zamatai Németh László nyelvművészetében vissza-visszatérnek. Vagy gondoljunk például Németh László verseire.¹²⁴ Az ősi tagoló verset - a régi magyar irodalom és Ady inspiráló hatására - saját verseiben is példaként követi. A régi magyarság hatását aztán Németh egyéniségében, műveiben hordozza, a hagyomány a hangnemben, a magatartásban is megnyilvánul.

Sokféle - többnyire Németh Lászlótól származó - kifejezést használtunk dolgozatunkban: régi magyarság, protestantizmus, görögség, minőség, hig- és mélymagyarság, bartóki modell. Ezek tulajdonképpen szinonimák. "Mély- és higmagyarság - Németh László két arca. A jellegmegőrzőé és a kultúra-teremtőé, az önmagába zuhanó »szörnyetegé« és az Európában tájékozódó kapcsolatkeresőé." - írja Németh László önéletrajzájáról szóló kritikájában Grezsa Ferenc.¹²⁵ Ugyanez a kettősség a magyar irodalomra kivetítve a Janus-arccal gondolatmenetével harmonizál. A régi magyarságot Németh addig számítja, amíg irodalmunk ugyanazzal az arccal nézett önmagába és Európába. Mély-magyarság és régi magyarság között a kapcsolat így nyilvánvaló. A régi magyarság - protestantizmus - görögség összefüggését Bethlen Kata, az erdélyi protestáns Antigóné példázza legjobban. A közepszernek hatást üzenő, szociális és kulturális töltésű minőség, mely kulcsszó Németh László munkásságában, a Németh László-i eszmerendszerben a bartóki modell alapja. S ha a bartóki műből kultúra-modellt kristályosít ki Németh László, bátran állíthatjuk: a régi magyarság is fölmutatása és a XX. századi ember nyelvére való lefordítása egy hajdani kultúra-modellnek.

VII. Függelék

Németh László és a régi magyar irodalom kapcsolatához érdekes adalékul szolgálhat az alábbi lista, melyet az író egyik vásárhelyi gimnáziumi tanítványának füzetébe őrzött meg. A szemelvényjegyzék tanúsítja, hogy Németh László a régiség kiemelkedő irodalmi alkotásait a világ-irodalom nagy műveivel állította párhuzamba.

Órákon olvasott szemelvények

Szent Ambrus, Szent Bernát himnuszai; Villon: Ballada a párisi nőkről, Ballada a hajdani idők dámáiról, Epitáfium; Froissade: Calais-i polgárok; Chanson de Roland; Niebelungenlied: Kriemhilde álma; Wolfram von Eschenbach: A hajnali bucsu; Hartmann von Aue: A szegény Henrik; Gottfried von Strassbourg: Tristan; Valter von der Vogelweide: Hárfák alatt; Chaucer: Canterbury mesék; William Langland: Péter, a földműves; Anonymus: Álmos-monda, a fehér ló mondája, Honnan ered a magyar név?, Halotti Beszéd, eredetiben és Móricz átirásában; Dante: Divina Commedia, Purgatórium; Kardos Tibor: Középkori kultúra: Udvari élet III. Béla korában; Gellért-legenda; Tamás spalatói érsek: Négy szerzetes útja az őshazába; Kézai Simon: Péter király, Salamon a klastromban; Ómagyar Mária-Siralom; Bécsi Képes Krónika: Pórlázadás Aba Sámuel korában, Vazul megvakíttatása; Janus Pannonius: Könyörgés Istenhez, Sirvers, Hunyadi János emlékére, Hunyadi János, Epigramma /Déneshez/, Lelkemhez; Galeotto Marzio: A ki-

rály nyelvtudása, A király csodaszerű tisztasága, Elmés mondás, Semmi rosszabb, mint a sajt; Bonfini: A király halála, Korvin János és Beatrix esete; Werbőczy Tripartituma: Dózsa felkelése; Jókai-kódex: Ferenc legenda; Apáthy Ferenc Feddő éneke; Vásárhelyi András: Ének Szűz Máriáról; Peer-kódex: Szent László-legenda, Szűz Mária dicsérete; Winkler-kódex: A jó és rossz szerzetesek dicsérete és szidalma; Alexandriai Szent Katalin; Székely István: Gyerekek utcai éneke Mátyás választásakor; Emlékdal Mátyás királyról; Ének Pannónia megvételéről; Szabács megvételéről; Geszti László éneke; Temesvári Pelbárt: Szűz Mária szépsége; Ariosto: Örjögő Lóránt; Tasso: Megszabadított Jeruzsálem; Rabelais: Gargantua és Pantagruel; Montaigne: A halálról, A polgárháboru, Könyvtáram; Bacon: Igazság; Marlowe: Faust monológja; Milton: Részlet az Elveszett paradicsomból, A vak szonettje, A sajtószabadságról; Shakespeare: Részlet a Hamletből, a Velecei kalmárból, a Romeo és Juliából, a Julius Caeserből és a III. Richárdból; Bornemissza Péter: Elektra, Siralmas énnéköm, Bölcsődal, Bájoló imádság, Prédikáció Jézus születéséről; Vilmányi Libécz Mihály: Pio lectori; Méliusz J. Péter: Debreceni disputa; Shakespeare szonettjei; Heltai: Egy gazdag emberről és az ördögről; Szkhárosi: Az átokról; Szegedi Kis István: A magyarok siralmas éneke; Balassi Menyhárt árultatásáról; Tinódi: Török Bálint fogsága, Szondi György halála, Hadnagyoknak tanulság, Tar Lőrinc pokoljárása; Iloevai Selymes Péter: Toldi; Gergei Albert: Árgirus királyfi; Szilágyi és Hajmási; Béla király és

Bankó leánya; Balassi: A bányabíró legényéről, Sommerné, A zólyomiakhoz, Bebek Judit nevére, Krisztina, Adj már csendességet, Kiben örül hogy megszabadult a szerelemtől, Borivóknak való, A végek dicséretére, Losonczy Anna nevére, Bocsásd meg Uristen, Idővel paloták, Darvakhoz, Fülemlékhez, Valedicit patriae, Kegyelmes Isten, Coelia-dalok, Kit egy citerás lányról szerzett; Rimay János: A magyar nemzet romlásáról és fogyásáról, Előszó Balassi énekeihez; Bod Péter: Szenci Molnár Albert élete, Urgula asszony haragja; Magyarai István: Az országokban lévő sok romlásoknak okairól; Pázmány: Kalauz, A földi és oktalan állatok alkotásáról, Vitázó irat Magyarival, Levelelek Bethlen Gáborhoz és Rákóczi Györgyhez; Szenci Molnár: Előszó a Zsoltáros Könyvhöz; Zrinyi: A Szigeti veszedelem előszava; Török áfium; Gyöngyösi: Kemény János, A fegyverkovácsok, a Murányi Vénusz előszava; Koháry István: Vadaskert; Geleji Katona Grammatikája; Apáczai: Cogito ergo sum; Kemény János önéletírásából: Bethlen Gábor, II. Rákóczi György, Eszterházy; Szalárdi: Siralmas krónika; Páriz-Pápai: Pax corporis; Misztótfalusi: Mentség; Bethlen Miklós önéletírásából: Önarckép, Keresztury Pálról és Apáczairól, Hajóutja Dover és Calais közt, Zrinyi halála; Babits Mihály Listius Lászlóról; Cserei Mihály: Apafi udvara; Debreceni daloskönyv: Tűz és víz között; Buga Jakab éneke; A vén asszony teheneket őriz; Mivesek lakodalma; Csinom Palkó; Rákóczi-nóta; Hol vagy te most; Magyarország patronájához; Kőszeghi Pál Berceényi házasságáról; Petróczi Kata: Szerelmes, féltékeny vers; Rákóczi Vallomásaiból és Emlék-

irataiból; Mikes levelei: Rodostó környéke, lakói, A fejedelem és kísérete élete.

/Pap Eszter Ida VII. a. osztályos tanuló jegyzete,
1945-46-os tanév I. félév./

VIII. Jegyzetek

1. Arany János: A magyar nemzeti versidomról. = Arany János vál. művei. 3. köt. Bp. 1975. /Magyar Remekírók/ 165.
- 1a. Babits Mihály-Juhász Gyula-Kosztolányi Dezső levelezése. Sajtó alá rendezte Belia György. Bp. 1959.
2. Kosztolányi magyar irodalmi vonatkozású írásai újraolvashatók a Látjátok feleim c. kötetben. Bp. 1976.
3. József Attila és a régi magyar irodalom kapcsolatáról Kovács Sándor Iván tanulmánya igazít el. Csáti Demeter éneke Pannónia megvételéről. = Pannóniából Európába. Bp. 1975.
4. Féja Géza: A régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig. Bratislava-Pozsony, 1937.
5. Komlós Tibor tanulmányára utalhatunk: Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez. = It. 1956. 85-94. Király István is, ahol teheti, kitér a költő és a régi magyar irodalom kapcsolatára. Király István: Ady Endre. I-II. Bp. 1970. - Bán Imre Ady és a régi magyarság c. munkáját is említhetjük /Alföld, 1977. 11. sz. 22-31./.
6. Király István: Ady Endre. II. Bp. 1970. 538.
7. Az én katedrám. Tanulmányok. Bp. 1969. 11-12.
8. Sylvester nyelvtana, Heltai prózája, A Debreceni Disputa, A vizeslyi biblia, Balassi Bálint
9. Az én katedrám, 10.
10. Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1972. 171-72.

11. A magyar irodalom története. 6. köt. Bp. 1966. 503.
12. Sükösd Mihály: Németh László esszéírása. = Küzdelem az epikával. Bp. 1972. 211-12.
13. Németh László: Az én katedrám. Bp. 1969. 10.
14. Magyar műhely. = Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 200.
15. Magyar műhely, 203.
16. Németh László: Agonizáló irodalom. = Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 472.
17. Agonizáló irodalom, 473.
18. Németh László: Egy elbeszélés-gyűjtemény elé. = Megmentett gondolatok. Bp. 1975.
19. Egy elbeszélés-gyűjtemény elé, 483.
20. A magyar irodalom története. 6. köt. Bp. 1966. 515.
21. Németh Lászlónak a magyar irodalom periodizációjára vonatkozó elveit hódmezővásárhelyi tanárkodása tükrözi. Részletesen szól erről Grezsa Ferenc Németh László és a magyar irodalomtörténet tanítása c. cikkében /Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 5-6. sz. 675-80./. Itt olvashatjuk, hogy Németh a régi magyarságon belül hét nemzedéket nevez meg: 1. erasmisták /Sylvester János, Pesti Gábor/ 2. reformátorok /Heltai, Károlyi/ 3. a reformátorok utódai /a végváriak, Balassi, Szenci Molnár/ 4. ellenreformáció /Pázmány/ 5. a magyar irodalom szétválása nyugati költészetre /Zrinyi, Gyöngyösi/ és erdélyi prózára /Apáczai, Bethlen/ 6. kuruc költészet 7. a Rákóczi-Mikes-emigráció.

22. idézi Grezsa Ferenc, i.m. 677.
23. Tolnai Gábor: Teleki József utazásai. = Tanulmányok. Bp. 1970. 139.
24. A magyar irodalom története. 1. köt. Bp. 1964. 8.
25. Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp. 1976. 146.
26. Hopp Lajos: Németh László és a "régi magyarság". Irodalomtörténeti Közlemények, 1959. 287-306.
27. Jelenkor, 1976. 12. sz. 1059-62. - Illyés több írásában kifejti álláspontját, legutóbb - Adyval kapcsolatban - Válasz Herdernek és Adynak c. cikkében /Magyar Nemzet, 1977. dec. 25. és 1978. jan. 1./. "Ady magyarsága a fajiság felől nézhető. Mindnyájunk előtt tisztán áll, hogy az Ady emlegette faj, fajta szónak semmi köze még a »tudományos« race-tanokhoz sem, annál kevésbé az ellenforradalmi »fajvédők« szólamaihoz." - mondja Illyés.
28. Tanu Könyvtár I. 1939.
29. Németh László: Negyven év. = Negyven év - Horváthné meghal - Gyász. Bp. 1969. 24.
30. Hopp Lajos, i.m. 288.
31. Veress Dániel: Németh László, az esszéíró. = Vándoruton. Esszék, portrék, tanulmányok. Bukarest, 1971. 59.
32. Az én katedrám, 10.
33. Gábor Ignác és Németh László elméletét Vargyas Lajos fejlesztette tovább /A magyar vers ritmusa, 1952./ Gerézdi Rabán a László-éneket vizsgálva határozottan

elutasította nézeteiket. /Janus Pannoniustól Balassi Bálintig, Bp. 1968. 153-64./

34. Németh László: Magyar ritmus. = Az én katedrám. Bp. 1969. 17.
35. Németh László: Az Ady-vers genezise. = Két nemzedék. Bp. 1970. 24.
36. Magyar ritmus, 26.
37. Magyar ritmus, 34.
38. Magyar ritmus, 34.
39. Képes Géza: Zrinyi Miklós verselése. = Itk. 1961. 414-444.
40. Vas István: Jószerecsse. - Zrinyi kilenc soráról. = Az ismeretlen isten. Bp. 1974. 947-53.
41. Magyar ritmus, 34.
42. Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum. /Gyöngyösi István költői világgépe/ Bp. 1972. 190.
43. Magyar ritmus, 25.
44. Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai. = Az estve és Az álom. Bp. 1970. 31.
45. Magyar ritmus, 46.
46. Sylvester nyelvtana. = Az én katedrám. Bp. 1969. 71.
47. Heltai prózája. = Az én katedrám. Bp. 1969. 81.
48. Janus-arccal. = Az én katedrám. Bp. 1969. 169.
49. A Debreceni Disputa. = Az én katedrám. Bp. 1969. 88.
50. A református énekeskönyv. = Az én katedrám. Bp. 1969. 107.
51. Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk. = Az én kated-

- rám. Bp. 1969. 97.
52. A vizeslyi biblia. = Az én katedrám. Bp. 1969. 104.
- A református énekeskönyvről írt cikk /1940/ kiegészíti ezt a gondolatot azzal, hogy az igazi irodalom mindig "cselekedetekből áll".
53. A tekintélyes ifju. = Az én katedrám. Bp. 1969. 180.
54. A Debreceni Disputa, 84.
55. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 149-51.
56. Klaniczay Tibor: A magyar irodalom reneszánsz korszaka. = Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 7-38.
57. Gerézdi Rabán: Uj monográfia Sylvester Jánosról. = Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 351.
58. Kardos Tibor: Régi magyar literátorok boldogtalansága. = Élő humanizmus. Bp. 1972. 506-509.
59. Nemeskürty István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963.
60. Németh László: Uj nemzedék. = Két nemzedék. Bp. 1970. 316.
61. Németh László: A magyar vers utjai. = Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 231.
62. Pirnát Antal: A magyar reneszánsz dráma poétikája. = Itk. 1969. 5. sz. 527-28.
63. Pirnát Antal, i.m. 528.
64. Császár Ernő: Szenczi Molnár Albert zsoltárai. = Itk. 1914. 157-70., 279-299., 403-417.
65. Tolnai Gábor szerint Molnár Albert saját "lirai mondanivalója" találkozott "Dávid király zsoltárainak világával, s ily módon saját érzelmei tükröződhettek

- a magyarul újraalkotott versanyagban." /Tolnai Gábor:
Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 15./
66. Tolnai Gábor, i.m. 35-36.
67. Gáldi László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. Bp. 1958. 7.
68. Németh László: Magyar műhely. = ~~Me~~gmentett gondolatok. Bp. 1975. 194.
69. Horváth János, i.m. 319.
70. Sőtér István: Eötvös József. Bp. 1967. 33.
71. Hopp Lajos, i.m. 298.
72. Bethlen Miklós önéletírása. I-II. Bp. 1955. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva. Az előszót írta Tolnai Gábor.
73. Sükösd Mihály: Bethlen Kata. = Küzdelem az epikával. Bp. 1972. 35-75.
74. Bán Imre: A magyar barokk próza változatai. = Eszmék és stílusok. Bp. 1976. 199.
75. Bethlen Kata önéletírása. Bp. 1963. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Sükösd Mihály. 46.
/A továbbiakban: Önéletírás/
76. Önéletírás, 143-44.
77. Sükösd Mihály, i.m. 60.
78. Önéletírás, 167.
79. Németh László: Bethlen Kata. = Kelet Népe, 1940. 6.sz. 1-6. 7. sz. 4-5, 8. sz. 7-9. /A két utóbbi Sziget Erdélyben címmel./ A tanulmány a következő kötetekben is olvasható: Kisebbségben. 2. köt. Bp. 1942. 285-316.; Az én katedrám. Bp. 1969. 136-68. /A továbbiakban Sziget Erdélyben/

80. Sziget Erdélyben, 138. /A továbbiakban a tanulmánynak
Az én katedrám-beli kiadására hivatkozunk./
81. Önéletírás, 52.
82. idézi Németh László, Sziget Erdélyben, 150.
83. Sziget Erdélyben, 151.
84. Németh László: Gyász, Bp. 1969. 694.
85. Sükösd Mihály, i.m. 54.
86. Sziget Erdélyben, 146.
87. Sziget Erdélyben, 168.
88. Sükösd Mihály, i.m. 65.
89. Sziget Erdélyben, 166.
90. Németh László: Az író és modelljei. = Megmentett gon-
dolatok. Bp. 1975. 316-27.
91. Németh László: Regényírás közben. = Megmentett gondola-
tok. Bp. 1975. 298.
92. Németh László: Korrektura után. = Megmentett gondolatok.
Bp. 1975. 308-309.
93. Kovács Kálmán: Németh László: Gyász. = Eszmék és iroda-
lom. Bp. 1976. 288.
94. Gaál Gábor: Németh László és Kurátor Zsófi. = Legyünk
kortársak. Bp. 1973. 163.
95. Németh László: Negyven év - Horváthné meghal - Gyász.
Bp. 1969. 701.
96. Negyven év, 14.
97. Gyász, 575.
98. Gyász, 582.
99. Önéletírás, 95.
100. Gyász, 662.

101. Gyász, 193.
102. Gyász, 597.
103. Németh László: Bethlen Kata. = Szerettem az igazságot.
I. Bp. 1971. 619-70. /A továbbiakban: Bethlen Kata/
104. Bécsy Tamás kiváló dráma-típológiáját követjük itt.
A dráma modellek és a mai dráma. Bp. 1974.
105. Bethlen Kata, 655.
106. Bethlen Kata, 644.
107. Bethlen Kata, 633.
108. Németh László: A választásról. = Tiszatáj 1976. 11. sz.
A tanulmányt közlő Grezsa Ferenc megállapítja, hogy
ez a "filozófiai ihletettségű" írás az akkor készülő
Iszony "gondolati háttére".
109. A választásról, Tiszatáj, 1976. 11. sz. 11.
110. Kocsis István: Bethlen Kata. = A nagy játékos. Bp.
1976. 297-360. A darabot 1975-ben a budapesti Nemzeti
Színház is sikerrel játszotta.
111. Kocsis István, i.m. 360.
112. Grezsa Ferenc: Németh László regény-formái és az
Iszony. = Új Írás, 1976. 8. sz. 97.
113. Illyés Gyula: Az Iszony francia kiadásának előszava.
= Iránytűvel. Bp. 1975. I. 460.
114. Sőtér István: Németh László és az Iszony. = Tisztulótükrök. Bp. 1966. 349. - Grezsa Ferenc említett
Iszony-elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy Kárász
Nelli valójában az ellen lázad, hogy "eszköz-ember"
legyen. Nelli a teljes emberi élet után sóvárog.
"Az Iszony - az egzisztencializmussal vitázva - a

szabadság fogalmát a kötöttség fonákjaként, mint ugyanazon egyenlet többféle megoldását fogja föl. Nem annyira alternatívának, mint inkább fejlődési fokozatnak, amellyel Nelli - az elit általában - tud élni, de az átlagember - például Sanyi - számára veszedelmes." - írja Grezsa Ferenc. /i.m. 97./

115. Sőtér István, i.m. 351.

116. Fülöp László: Lélekrajz és létértelmezés. /Jegyzetek az Iszonyról/ = Studia Litteraria XII. Debrecen, 1974. 107.

117. A választásról. 11.

118. Németh László: A vallásos nevelésről. = Sajkódi es-ték. Bp. 1974.

119. Németh László: Irgalom. Bp. 1972. 59o.

120. Németh László: A drámák elé. = Szerettem az igazságot. I. Bp. 1971. 13.

121. Németh László: Az Apáczai-bemutató előtt. * Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 573.

122. Poszler György: Szerb Antal. Bp. 1973. 194.

123. Németh László: Szabó Dezso. = Két nemzedék. Bp. 1970. 145-58.

124. A versek megjelentek az író életrajzi írásait tartalmazó kötetben: Homályból homályba. II. köt. Bp. 1977.

125. Grezsa Ferenc: Németh László önéletrajza. = Tiszatáj, 1978. 2. sz. 72.

Németh László és a régi magyar irodalom

- I. Bevezető
- II. Németh László irodalomtörténeti koncepciója
 - II/1. Periodizáció és vita
 - II/2. Magyar ritmus
- III. Esszék a régi magyar irodalomról
 - III/1. Protestáns kor
 - III/2. A XVII. és XVIII. század
- IV. Németh László és Bethlen Kata
 - IV/1. Az önéletíró Bethlen Kata
 - IV/2. Sziget Erdélyben. Németh László Bethlen Kata tanulmánya
- V. Bethlen Katától az Iszonyig
 - V/1. Író és modelljei
 - V/2. Egy görögös Bethlen Kata - A Gyász
 - V/3. A Bethlen Kata-dráma
 - V/4. Az Iszony - Egy XX. századi Bethlen Kata
 - V/5. Az Iszony és az Önéletírás párhuzamai
- VI. Összegzés
- VII. Függelék
- VIII. Jegyzetek